

УББ 2

УББ 4

P-18

Қаҳрамон Ражабов

Файзулла Хўжаев

Узбекистон Республикаси

9584

P-18

ҚАҲРАМОН РАЖАБОВ

Файзулла Хўжаев

(тарихий эссе)

ТОШКЕНТ
«ABU MATBUOT-KONSALT»
2011

УДК 94(575.1)(092) Хўжаев
ББК 63.3(5У)6
П17

Лойиҳа муаллифи:
тарих фанлари доктори Қ.К. Ражабов

Тақризчи:
тарих фанлари доктори, профессор С.И. Иноятов

Ражабов, Қаҳрамон.

Файзулла Хўжаев (тарихий эссе) / Қ.К. Ражабов; лойиҳа муаллифи Қ.К. Ражабов. – Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT» нашриёти, 2011. – 48 б. – (Тарих ва тақдир).

Ушбу тарихий эсседа таниқли давлат ва сиёсат арбоби Файзулла Хўжаевнинг мураккаб ва зиддиятли ҳаёт йўли кўрсатилган. Рисола иқтидорли тарихчига хос синчковлик ва аниқлик, ижодкорона жўшқинлик ва ёниқлик билан ёзилган. Тарих саҳифаларидан ҳикмат йиққан, боболар ҳаётидан сабоқ уққан авлод келажакка зийрак нигоҳ ва тийрак ақл билан назар солади. Шу маънода бу рисола ўқувчини ўзбек халқи ўтмиши тўғрисида, Файзулла Хўжаев сингари буюк шахслар ҳақида ўйлашга, фикрлашга ва она-Ватан тараққиёти учун курашга даъват этади, бутунги баркамол авлодни эзгуликка хайрихоҳлик, элга фидойилик, юртта садоқат руҳида тарбиялайди.

Мазкур тарихий рисола (эссе) бир нафасда қизиқиш ва қониқиш билан ўқиладики, бу ҳам муаллифнинг чуқур билими ва тажрибаси, илмий ва адабий маҳоратидан дарак беради. Асар кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УДК 94(575.1)(092) Хўжаев
ББК 63.3(5У)6

*Аср-асрда порлаб чиқар буюк даҳолар,
Даҳоларнинг қадрини давр ўзи баҳолар...*

Жуманиёз Жабборов

Сўзбоши

Файзулла Хўжаевдек буюк инсонлар тарихнинг бурилиш палласида муайян халқ ҳаётида ҳар юз-икки юз йилда фақат бир марта пайдо бўладиган камёб истеъдод эгалари, даҳо шахслардир. Не бахтки, ўзбек халқи қисматида ҳам XIX аср охирида Бухорода туғилган бу инсон муҳим ўрин тутди. У XX аср биринчи ярмида халқимизнинг энг машҳур давлат арбоби сифатида тарих саҳифаларидан мангу ўрин эгаллаган сиймодир.

Файзулла Хўжаевдек фаолияти воқеаларнинг боришига шу қадар катта таъсир кўрсата олган, унга баҳо беришда шунчалик кўп қарама-қаршиликлар бўлган, кўкларга кўтарилган ва ниҳоят асоссиз ерга урилган, лекин халқ қалбида абадий қолган бирон бир сиёсий арбобни XX аср Ўрта Осиё республикалари ёхуд туркий дунё давлат раҳбарлари орасидан топиш қийин бўлса керак. Унинг ҳаёти ҳам фаолияти сингари зиддиятли ва мураккаб кечган.

Файзулла Хўжаев сўнмас шон-шухрат қозонган. Бу мўътабар инсоннинг номи тириклигидаёқ афсонавий даражада машҳур эди. Халқ ўртасида у ҳаётлигида Эшонжон ва Эшон ака деб ўъзозланган. Файзулла Хўжаев вафот эгганига 70 йилдан ошган бўлса ҳам, у халқ хотирасида яшаб келмоқда. Унинг номи Ватанга ва халққа хизмат қилишнинг намунаси сифатида тарихга кирган. Файзулла Хўжаев тўғрисида ҳанузгача давраларда турли нақллар тилдан тилга, авлоддан авлодга кўчиб юради...

Ушбу тарихий рисола (эссе)да Файзулла Хўжаевнинг мураккаб ҳаёт йўли ва қисмати, унинг жадидчилик ўтмиши, Бухоро республикасининг раҳбари сифатидаги фаолияти, бу инсоннинг ўзбек давлатчилиги тарихида тутган ўрни хусусида сўз боради.

Таваллуд санаси ва ёшлиги

Файзулла Хўжаев, Файзуллахўжа Убайдуллахўжа ўгли... Бу табаррук номни тилга олиб, узоқ хаёлга толдим. Илкимга хома гутиб ёзишга ҳам анчагача мажолим етмай юрди. Узоқ мулоҳазаларга бориб халқимизнинг бу фидойи фарзанди ҳақида, бутун ҳаётини инқилобга бағишлаб, пировардида шу инқилобнинг сохта ғоялари номи ила ўлимга ҳукм қилинган, лекин номи мангуликка дахлдор Файзулла бобо ҳақида баҳоли қудрат фикр юритишга ўзимда журъат сездим...

Файзулла Хўжаевнинг киндик қони томган муқаддас Бухоройи шарифда кезар эканман, неча бор хаёлан бу инсон билан суҳбатлашар, назаримда, энг оғир дамларда унинг руҳи мени қўлаб-қувватлагандай туюларди...

Файзуллахўжа милодий 1896 йил 1 июлда Бухоро шаҳрида амирлик ҳудудидаги йирик савдогар Убайдуллахўжа Қосимхўжа ўгли (1859–1912) оиласида дунёга келди. Унинг онаси – Райҳон Саидмурод қизи (1871/1882–1938) Пешку туманидаги Зандане қишлоғидан бўлиб, бу муштинар аёл оддий деҳқон оиласида вояга етган эди.

Файзуллахўжа ёруғ оламга кўз очиб келган пайт шарқона мучал бўйича маймун йилининг саратон ойига тўғри келади. Йил ағдариб, мучал кўтарганда маймун йилида Алишер Навоий, Муҳаммад Хоразмий, Хожа Ахрор, Мирзо Абдулқодир Бедил каби алломалар дунёга келганининг гувоҳи бўлдик. Саратон ойида эса Файзулла Хўжаевнинг икки даҳо ҳамюрти: муҳаддислар пешвоси Имом Исмоил Бухорий ҳазратлари ва шайхур-раис Абу Али ибн Сино каби алломалар туғилган эканлар. Ушбу мос келишлар бежиз эмасдир. Чунки Тангри таоло саратон ойида туғилганларга ҳам, маймун йилида таваллуд тошанларга ҳам айрича истеъдод ва қобилият ато этаркан.

Маймун сўзи арабчада бахтли, қутлуғ, муборак, ижобий таъсир кўрсатувчи деган маъноларни англатади. Мучал бўйича маймун йилида туғилганлар ақлли, топқир, киришимли,

хушчақчақ ва илтифотли, илмга ниҳоятда ташна, ҳамisha ҳамма нарсадан хабардор бўлиб, улар ҳар жиҳатдан яхши яшайдилар. Хотиралари жуда кучли бўлиб, кўрган ёки эшитган нарсаларини майда-чуйдасигача унутмайдилар. Уларнинг тошқирлиги хайратомуздир: мураккаб муаммоларни тез ва ўзларига хос ҳолда ҳал этишади. Японларнинг айтишича, бу йилда пала-партиш ҳаёт кечирадиган даҳолар тугилади. Бу мучал соҳиблари улкан ишларга қўл урадиган, доно ва ақлли одамлар бўлиб, ундайлар албатта катта ютуқларга эришади. Маймун йилида таваллуд топган Файзулла Хўжаев ҳаётида ушбу йил кейинчалик ҳам бўл-бот ўз марҳамату қарамларини аямади. Маймун йили бу даҳо тақдирида муҳим ўрин тутади...

Файзулла болалик чоғида эски усулдаги мактабга қатнаб, савод чиқарди ва Бухоро мадрасаларидан бирида икки йил таҳсил олиб, Қуръони каримни ёд олди. Файзулла ўн ёшдан сал оспганида отаси уни Москвага олиб боради. Бу пайтда Москва кўчаларида биринчи рус инқилоби ҳаракати ҳали сўнмаган эди. Беш йил Москвада ўтган давр (1907–1912) Файзулланинг ҳаётида ўчмас из қолдирди. Бу ерда у хусусий муаллимлар қўлида таълим олди. Бунгача мадраса таҳсили орқали Шарқ маданиятидан анча-мунча хабардор бўлган закий ўспирин энди Европа ва Россия урф-одаглари, уларнинг тартиблари билан танишди. Файзулла ёшлигиданоқ ўзбек, тожик, рус тилларини бир хилда мукамал билар эди. Замондошларининг гувоҳлик беришларича, Ф. Хўжаев ҳатто немис тилида ҳам ўз фикрини раво баён эта олган. Шарқу Ғарб таълимини мукамал эгаллаган Файзуллага бу билим кейинчалик жуда асқотди ва қўл келди. У XX аср бошларида инқилоб майдонига кириб келган Бухоро ва Туркистон ёшлари ўртасида чуқур билимга эга бўлган зукко шахс эди. Файзулла Хўжаевнинг атоқли давлат арбоби бўлиб шаклланишида ёшликда олинган таълимнинг ўрни бўлакча бўлган.

Ўн етти ёшли йўлбошчи

Кримда XIX асрнинг саксонинчи йилларида Исмоил-бек Гаспринский (Гаспирали) бошчилигида пайдо бўлган жади́дчилик ҳаракатининг асосий мақсади янги усул – жади́д мактаблари очиб, мусулмон халқларига Шарқ ва Европа маданиятини ўргатиш, маърифатни ёйиш ва шариат қоидаларини ислоҳ қилишдан иборат эди. Бухоро шаҳрида 1908 йили жади́дларнинг «Раҳбари атфол» («Болалар тарбияси») номи яширин жамияти тузилди. Худди шу йили (буни қарангки, яна маймун йили) Туркияда бўлган Ёш турклар инқилоби, «Иттиҳоди тараққий» ва Анвар Пошо гоялари кейинчалик Бухородаги жади́длар ўртасида сезиларли таъсирга эга бўлди. Жади́длар 1912–1913 йилларда бу ерда ўзбек тилида «Турон» ва тожик тилида «Бухоройи шариф» газеталарини нашр қилишди.

Файзулла 15–16 ёпидаёқ Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний ва жади́дчилик ҳаракати бошқа намоёндаларининг асарларини кунт билан ўрганиб, ўзи ҳам улар сафида бўлди. Айниқса, унга домла Фитратнинг асарлари кучли таъсир қилди. Файзулла Хўжаев шунинг учун ҳам Бехбудий ва Фитратларни ўзининг дастлабки устозлари деб билган эди. Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Ф. Хўжаев ва Фитрат ўртасидаги самимий муносабатлар улар умрининг охиригача давом этди. Ф. Хўжаев *«Бухородаги революция ва Урта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир»* асарида бундай ёзган эди: *«Фитратнинг «Сайёҳи ҳиндий» асари ... фақат Бухородагина эмас, унинг ташқарисида ҳам қизиқиб ўқилди. Кейин бу китобча рус тилига таржима қилиниб, босилиб чиқди. Ватанпарварлик шеърлари тўплами бўлган «Сайёҳ»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматиюгина эмас, шу билан бирга, рус ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги гояси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодалаб берилди»* (Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. Уч томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1976. 99-бет).

Ушбу ўринда Файзулла Хўжаевнинг таржимаи ҳолига доир муҳим бир далилни келтириб ўтмоқчимиз. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида 1925 йилда Ф. Хўжаев шахсан ўз қўли билан рус тилида тўлдирган бир қанча анкета-

лардан иборат ҳужжат сақланиб қолган. Ушбу нодир ҳужжат муқовасида «ЎзССР МИК аъзоси Файзулла Убайдуллаевич Хўжаевнинг шахсий иши» деб ёзилган. Бундан 83 йил муқаддам тўлдирилган «иш» саҳифаларини varaқласак, унда Ф. Хўжаев ҳаётига оид жуда қимматли маълумотлар мавжуд эканлигини кўрамиз. Ф. Хўжаев яшил сиёҳда тўлдирган анкеталарнинг бирида у 1912 йили 16 ёшдан бошлаб Бухородаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашганлиги ва инқилобий Ёш бухороликлар фирқаси аъзоси эканлигини қайд этади. Мазкур «иш»даги қизил сиёҳ билан тўлдирилган бошқа бир анкетада у 1913 йилдан бошлаб Ёш бухоролик инқилобчилар фирқаси Марказий Қўмитасининг аъзоси бўлганлигини ҳам ёзади (*Ўзбекистон МДА, 86-фонд, 1-рўйхат, 1934-иш, 6–8-варақлар*).

Файзулла Хўжаев кейинчалик – 1936 йилда швейцариялик ёзувчи Элла Майлларт хоним билан қилган мусоҳабаси чоғида ҳам отаси вафот этган пайтда (1912 йилда) у Бухородаги жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашганлигини, орадан бир йил ўтгач эса Ёш бухороликлар фирқасининг йўлбошчисига айланганини айтади (*Қаранг: Элла Майлларт. Туркистон оҳанглари (немис тилида). Швейцария, 1935*).

Маълумки, Файзулла Хўжаевнинг отаси – Убайдуллахўжа Қосимхўжа ўғли 1912 йили ўғли билан Маккага – муқаддас Ҳаж сафарига отланганида Россиянинг Одесса шаҳрида вафот этган эди. Ушанда ёш Файзулла йўлда учраган барча қийинчиликларни еншиб ўтиб, отаси майитини Бухоро шаҳрига олиб келади ва падари бузрукворини мусулмончилиكنинг барча шартларига риоя қилган ҳолда дафн эттиради.

Ёш бухороликлар сардори

Кисқа муддат ичида ёш Файзулла Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг асосий раҳбарларидан бирига айланди. Бу пайтда у бор-йўғи 17 ёшда эди. Жадидларга қарши иккиёқлама таъкиб кучайиши, Бухоро сўнги амири Саид Олимхон (1881–1944)нинг жадидларга қарши жон-жаҳди билан курашиши, Россиядаги Февраль инқилоби ғалабаси бу ҳаракат ичида ҳам кучларнинг қайта гуруҳланишига олиб келди. Эски фикрдаги жадидларга Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим),

сўл инқилобий жадидларга эса Фитрат бончилик қилади. Ёш бухороликлар фирқаси (кейинчалик инқилобчи Ёш бухороликлар фирқаси) жадидларнинг ушбу сўл қанотидан ташкил топди. Файзулла Хўжаев тез орада бу фирқа Марказий Кўмитасининг раиси қилиб сайланди.

«Бухоро жадидлари орасида Файзулла Хўжаев ўз мамлақати тарихий тараққиётининг асосий тенденциясини кўра билган, унинг тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаши лозим бўлган асосий кучни аниқлай олган, энг узоқни кўрувчи ва ҳушёр арбоб бўлиб чиқди», – деб ёзган эди тарихчи олим Мавлон Ваҳобов.

Файзулла Хўжаев совет тузуми томонидан эндигина оқланган шпироигда, яъни XX аср 60-йилларининг ўрталарида бигилган домланинг ушбу фикрлари шу жиҳатдан муҳимки, бу сўзлар машҳур сиймо ҳақида унинг ўлимидаш сўнг ёзилган дастлабки тарихий очеркдан олинган (Қаранг: Мангу барҳаёт сиймолар. Тошкент: «Ўзбекистон», 1968. 398-бет).

Тарихшунос олима Д. Алимованинг «Файзулла Хўжаев ва жадидчилик» номли мақоласида келтирилган («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996 йил 7 июн) қуйидаги мулоҳазалар эса юқоридаги фикрни янада тўлдиради: *«Ўзига хос тарзда ажралиб турадиган ва мураккаб шахс Ф. Хўжаев ва унинг маслакдошлари Бухоро жадидчилигида марказий ўрин тутардилар. Ф. Хўжаев жадидчиликдек ноёб тарихий ҳодисага алоқадорлиги туфайли бир неча йиллар давомида, ҳатто тургунлик йилларида ҳам эътибордан қолмади. Ф. Хўжаевнинг қаламига мансуб «Бухоро инқилоби тарихига доир» асари унинг ўзи воқеалар иштирокчиси бўлганлиги ва тадқиқотчилик қобилияти туфайли нафақат Ўзбекистон, балки жаҳон тарихшунослигидаги бебаҳо хазинадир».*

1917–1920 йиллар Файзулла Хўжаев ҳаётида ўчмас из қолдирди. Милодий 1917 илон йили жаҳон тарихига иккита рус инқилоби бўлган йил сифатида кирди. Милодий 1920 йил 2 сентябрда – маймун йилининг сунбула ойида эса Бухорода амирлик тузуми ағдариб ташланиб, Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилди. Файзулла Хўжаев тарих учун жуда оз бўлган ушбу муддатда ҳақиқий инқилобчиларга хос йўлни: адашинлару мағлубиятлардан холи бўлмаган, зафарлар билан бирга катта йўқотишларга бой улкан кураш йўлини, катта ҳаёт мактабини босиб ўтди. Йигирма-йигирма тўрт яшар Файзулла ушбу даврда

Бухоро, Тошкент ва Москвадаги инқилобий курашлар жабҳасида обдан чишиқди.

Маълумки, Файзулла Хўжаев инқилобий жараёнга, бугун айрим ёзувчилар ва публицистлар даъво қилаётганидек, коммунист сифатида келиб кўшилмади. У олдин жадидчилик ҳаракатида, сўнгра Ёш бухороликлар фирқасида фаолият кўрсатар экан, мавжуд воқеликка ўша даврдаги Бухоро халқи турмушидан келиб чиқиб холисона ёндашган эди. У мутлақ ҳокимиятга эга амирлик тузуми ўрнига Бухорода демократик тарғибга асосланган давлат ташкил қилиш учун курашди. Ушбу курашдаги дастлабки урилиш 1918 йил мартида муваффақиятсиз тугайди («Колесов воқеаси»). Бу мағлубиятдан кейин фақат Ф. Хўжаев ёки Ёш бухороликлар учунгина эмас, балки Бухородаги бутун тараққийпарвар кишилар учун ҳам қора кунлар бошланди. Тадқиқотчи Х. Болтаев таъкидлаганидек, «Колесов воқеаси»га энг одил баҳони Фитрат муҳаррирлигида чиққан «Хуррият» газетаси берди:

«Бу воқеалар Бухоронинг сўнги юз йиллик тарихини бўяган энг қонли доғ бўлди». Уша қонли доғ Фитратнинг «Шарқ» достонида ўзининг яққол ифодасини топган:

*Ўтлар аро ёниб турган қишлоқлар,
Хирмон бўлиб ётган гавдалар жонсиз.
Оқмоқдадир қизил қондан ариқлар,
Тинч турганлар таланар омонсиз...
— Ким тўккан бу муқаддас ишга шунча қонини?!*

(Ўзбек ёш шоирлари. Шеърый тўплам. Нашрга тайёрловчи Фитрат. Тошкент, 1922.)

Ҳар қандай ҳокимият ўзига қарши чиққан кучларни у мурғаклигидаёқ эзиб таплаганга интилади. Бу курашда фақат шафқатсизликкина галабани таъминлай олади. Буни амир ҳам яхши билар эди. Шу ўринда Амир Саид Олимхоннинг Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган йили чоп қилинган «*Бухоро халқининг ҳасрати тарихи*» хогиралар китобини эсламасдан ўтиб бўлмайди. Афсуски, Бухоронинг собиқ амири ўз хотираларида Ф. Хўжаев помини фақат бир ўринда тилга олиб, уни «жадид бузгунчиси» деб қоралашдан нарига ўта

олмайди. Ҳолбуки, юқорида тилга олишган 1918 йил март фожияларидан кейин амирнинг ўзи Бухорода зулмни авж олдириб юборган эди. Амир сиртдан ўлимга ҳукм этган Ф. Хўжаевнинг мактубларидан бирида бу ҳол лўнда қилиб қуйидагича ифода-ланган: «Март тўнтаришидан кейин Бухорода ўлдирилган фирқа аъзоларининг сони 3 000 кишига яқин. Уларнинг мол-мулки му-содара этилган, оилалари очликдан қийналмоқда». Ҳатто очлик оқибатида кўплаб кишилар ўлиб кетишди.

1918 йил ёзида Файзулла Хўжаев Москвага жўнади. Йўлда оқ гвардиячилар уни ушлаб, ҳибсга олишди. Дутовнинг буйруғи билан у Оренбургда 4 ой қамоқда ётди. Ўлим жазоси-га ҳукм қилинган Файзулла дўстларининг ёрдами билан катта маблағ эвазига қамоқдан қочилига муваффақ бўлди. Ўша пайт-да Бошқирдистондаги миллий ҳаракатнинг таниқли намоян-даси бўлган Аҳмад Закий Валидий Ф. Хўжаевнинг қамоқдан қочишини уюштиришда иштироки борлигини кейинчалик ўз хотираларида ёзиб қолдирган.

... Қозон вокзали. Москвага ҳозиргина етиб келган поезддан йигирма ёшлардан сал олшган йигит шошиб тушганича одам-лар оқими ичига кириб кета бошлади. Шу дақиқаларда бир тўп лўдилар бу хушбичим, истараси иссиқ йигитни қуршаб олиш-ди. У ўрта бўйли, тимқора кўзлари чарақлаб турган, боши ва юзи сал чўзикроқ, эгнидаги костюми қорамтир бўлгани учун оқишдан келган ёноқлари янада ярқираб кўринаётган эди. Узун қора сочлари патила-патила бўлиб елкасига тушган, катта қора кўзлари чақнаб турган бир хушрўй қиз чаққонлик билан йигит-нинг қўлидан маҳкам ушлаганича уни лўдилар даврасидан чет-га олиб чиқди. У йигитнинг кафтига термулиб, бир неча дақиқа ўйга толди. Қизнинг узун бармоқлари йигит кафтини, унда аниқ кўзга тапплашиб турган чизиқларни меҳр билан сийналаркан, ниҳоят у тилга кирди:

– Чиройли йигит, сени Москвада иқболнинг, бахтнинг, вион-шухратнинг кутмоқда. Ҳозир сен ҳаётигидagi энг буюк воқеалар арафасида турибсан. Сен бағрига шошилаётган бу азим шаҳар билан бутун тақдиринг ўзаро пайнаста бўлиб кетган. Бу шаҳар сени халқингга манзур қилади. Бу шаҳарда сен катта шои-шухратга ҳам, обрў-эътиборга ҳам эришасан. Ниҳоят, умринг ҳам шу шаҳарда хотима тонади!

Файзулла бу сўзларни жимгина тингларди. Унинг қулимсираб туришидан лўли қизнинг эҳтиросга тўлиқ бу гапларига унчалик ишонқирамаганлигини пайқаш қийин эмас эди. Кечагина Оренбургда қамокда ўтирган, ажалнинг минг бир шарпасига чап бериб машаққатли йўл азоблари билан Москвага зўрға етиб келган инқилобчи йигит учун бу сўзлар қуруқ чўпчакдан бўлак нарса эмас эди. Яна ким билади дейсиз, балки Файзулла бу гапларга ишонгандир...

Файзулла фолбин қизнинг «асирлиги»даш қутулгач, одамлар издиҳомига қўшилиб кетаркан, унинг орқасидан маънос термулиб қолган қизнинг лаблари аста пичирлади: «Афсус, бу барно йигитнинг умри жуда қисқа экан...» Дийдаси қаттиқ бу қизнинг кўзларида ёш ҳалқаланган, юзида қайгу зухур бўлган эди...

Нима бўлганида ҳам бу лўли қизнинг бапоратлари хайратомуз даражада тўғри чиқди. Бу таъсирчан лавҳани тадқиқотчи Манзура Давлатова ўзининг «Кафтдаги бахт...» номли мақоласида («Саодат», 1992. №3—4, 22—23-бетлар) келтириб ўтади.

Файзулла Хўжаев 1918 йил октябридан 1920 йилнинг январь ойигача Москвада бўлди. Ёш бухороликлар фирқаси Марказий Кўмитаси Москва комитети раиси бўлиб ишлади. Файзулла Хўжаев Москвада совет ҳукуматининг раиси В. Ленин ва унинг сафдошлари И. Сталин, М. Калинин, М. Фрунзе, Я. Рудзутак, Ш. Элиава билан кўп мулоқотда бўлди. Москвадаги ҳаёт Ф. Хўжаевни марксизм ғояларига, В. Ленин ва большевиклар партиясига бир қадар яқинлаштирди, унинг дунёқарашида муайян даражада бурилиш ясади. У Тошкентга келгач, 1920 йил январида танкил тонган инқилобчи Ёш бухороликлар фирқасининг Тошкентдаги Туркистон бюроси раиси бўлиб ишлади.

Инқилобчи Ёш бухороликлар фирқасининг Файзулла Хўжаев тузиб берган ва шу партиянинг конференциясида 1920 йил 14 июнда қабул қилинган маромномаси (дастури)да Бухоронинг келгуси тараққиёт йўллари ва давлат бошқаруви масалалари ёритилган. Маромнома шариятни жамият ва давлат тузилишини белгилаш, шунингдек, адлия ишларини олиб боришнинг негизи деб эътироф қилган эди. Ёш бухороликларнинг фикрича, шарият «адолатни талқин қилувчи ва камбағалларни ҳимоя қилувчидир». Маромномада амирликни қурол кучи би-

лан ағдариб тапшлан ва Бухорони Халқ Демократик Жумҳурияти деб эълон қилин талаб этилган эди. Бу талабнинг ўзи Ёш бухороликлар фирқасининг 1918 йили Фитрат томонидан тузилган дастурида талаб қилинган конституцияли монархия гоёсига нисбатан олға ташланган катта қадам эди.

Ёш бухороликлар Туркистон бюросининг дастури «Зулмга қарши бирлашингиз» деган ширдан сўнг кириш қисми билан бошланади. Бу қисмда Бухоронинг умумий аҳволи ва Ёш бухороликларнинг асосий мақсадлари баён қилинади; дастурнинг иккинчи қисмида Ёш бухороликларнинг амалий таклифлари, уларнинг ислохотлари ва мамлакатни идора қилишни ташкил этиш режаси берилади:

«Бутун дунёнинг ишчи-деҳқон оммаси билан биргаликда ишлаш инқилобчи Ёш бухороликларнинг асосий вазифаси ва мақсадидир.

Яшасин озод ва мустақил Бухоро!»

Инқилобчи Ёш бухороликлар фирқаси дастурининг амалий қисми қуйидаги асосий қоидаларни ўз ичига олади:

Ҳокимиятни ташкил қилиш соҳасида Ёш бухороликлар амирликни тугатишни, унинг ўрнига халқ жумҳурияти тузиб, ҳукумат ҳайъатига Бухорода ишлаб турган элатлар вакилларини ҳар бир элат аҳолисининг сонига мутаносиб миқдорда киритишни, шунингдек, умумий сайлов ҳуқуқини жорий этишни талаб қилдилар.

Дастурда миллий масалага катта эътибор берилган эди. Шунинг учун ҳам дастурнинг ушбу қисмидан бир парча келтириб ўтмоқчимиз:

«1. Фирқа ҳар бир миллатнинг меҳнаткашлар оммасини сиёсий ҳуқуқларда баравар деб билади ҳамда улар ўртасида миллий ва диний душманлик кўринишларига йўл қўймайди. Фирқа миллатлар ўртасида низоларга йўл қўймасликка бутун кучи билан интилади ва Бухоро Халқ Жумҳуриятида ҳар бир фуқаро ҳуқуқлари ҳамма билан баравар бўлиши, ўзига берилган ҳамма ҳуқуқлардан баб-баравар фойдаланиши учун бутун кучини сарфлайди...»

4. Фирқа Шарқдаги бир халқнинг иккинчи халқ томонидан эзлишига, кучли халқнинг кучсиз халққа зулм қилишига қарши курашади».

Инқилобчи Ёш бухороликлар фирқасининг дастури адлия соҳасидаги тадбирлар билан яқунланади. Учга молдадан иборат бу тадбирлардан, хусусан, биринчиси ҳатто бутунги кунда ҳам ўз моҳиятини заррача йўқотгани йўқ:

«1. Фирқа судларнинг фақат қонунга итоат қилишини ва уларнинг эркин бўлишини ҳамда чет кишиларнинг судларнинг ишига ҳар қандай аралашувидан ва судларга таъсир ўтказишидан ҳимоя қилинишини талаб этади» (Ф. Ходжаев. К истории революции в Бухаре, Т., 1926. С. 63–65).

Ушбу дастур билан ҳатто большевикларнинг ўша пайтдаги раҳбари В. Ленин танишиб чиқади. Ф. Хўжаев раҳбарлик қилаётган инқилобчи Ёш бухороликлар фирқасининг дастури коммунизм идеалларига зид бўлганлиги учун ушбу фирқа РКП(б) сафига қабул қилинмайди. Бу масала 1920 йил 29 июлда бўлган РКП(б) МК ташкилий бюросида махсус муҳокама қилинади. Шу билан бирга РКП(б) МК амир ҳокимиятига қарши «бу ташкилотнинг инқилобий курашига ёрдам бериш зарур», деб топди. Шу тариқа инқилобчи Ёш бухороликлар фирқаси Бухородаги мавжуд тузумга қарши курашаётган демократик ташкилот деб эътироф қилинди.

Файзулла Хўжаев – БХСР ҳукумати раиси

Бухоро амирлигида 1920 йил ёзида сиёсий вазият жуда кескинлашди. 25 августда Туркистон фронтини кўмондони М. Фрунзе Туркфронт кўшинларига «кўзғолон кўтарган Бухоро меҳнатқилларига ёрдам кўрсатиш тўғрисида» буйруқ берди. Қизил кўшин таркибидаги зарбдор гуруҳларнинг кўпчилигига дастлабки маршаларни эгаллаш ва 29 августга ўтар кечаси фаол ҳаракатларни бошлаш буюрилди. Жанг ҳаракатларига сиёсий жиҳатдан раҳбарлик қилиш учун Янги Бухоро (Когон) шаҳрига Туркистон комиссияси (Турккомиссия) ва Туркбюронинг янги аъзоси Г. Сафаров жўнатилди. Босқинчи қизил армия томонидан Бухоро шаҳрига ҳужум ҳам 29 августга ўтар кечаси бошланди. Ҳал қилувчи жанглар Бухоройи шариф дарвозалари яқинида рўй берди. Бу воқеаларнинг бевосита шоҳиди қуйидагича ёзган эди: «Шаҳар маркази ер билан яқсон қилинди. Жанг давомида юзлаб замбараклар ва самолёт-

лар ишга солинди. Минглаб снарядлар ва бомбалар Эски Бухоро обидалари устига ёгдирилди. Шаҳар ҳимоячиларидан ташқари кўплаб бегуноҳ кексалар, аёллар ва болалар ҳалок бўлди. Юзлаб аҳоли уй-жойлари, меъморчилик ва тарихий обидалар ер билан яқсон бўлди. Регистон ёндирилди».

Босқинчи ва талончи қизил аскарлар томонидан Шарқ мўъжизаси ҳисобланган Бухоро ана шундай шафқатсиз равишда ўққа тутилди. Амир Саид Олимхон ўз хотираларида бу фожиаларни қуйидагича тасвирлайди: «Бу уруш асносида душман тахминан Бухоронинг ярмини тўп ва пулемётлардан ўққа тутиб, кўп талафот етказди. Улар ўн битта тайёра билан Бухоро шаҳри устида ҳавода парвоз этиб, бомба ёгдиридилар». Амир ўзи ёзганидек, «вайронгарчилик янада зўрайиб, одамларнинг яна ҳалок бўлишига йўл қўймаслик андишаси ила» ўз кўшинлари билан пойтахтдан чиқиб кетди.

1920 йил 2 сентябрда Туркистон fronti кўшинлари қаттиқ жанглардан кейин Бухоро шаҳрини эгаллашди.

М. Фрунзе бошчилигидаги қизил кўшиннинг умумий миқдори 70 000 киши бўлган. Шундай қилиб, Шарқнинг энг қудратли ва кўҳна давлатларидан бири Бухорода қизил аскар найзалари остида амирлик ҳокимияти ағдариб ташланди. Бухоро ваҳшиёна бомбардимон қилинди, шаҳардаги уч ярим минг йиллик тарихга эга кўплаб осори-атиқалар вайрон бўлди, бутун шаҳар ўт ичида қолди. Бухороликлар бу кунларни «кичик қиёмат» деб аташган. Минглаб бухороликлар ўз муқаддас шаҳарларини ҳимоя қилиш пайтида жон бердилар. Совет манбаларида ёзилишича, қизил аскарлардан ҳам 500 дан ортиқ киши шаҳарни босиб олиш пайтида мудофаачилар томонидан ўлдирилди. Бироқ бу манбада қизил аскарларнинг талафоти атайлаб камайтириб кўрсатилганини таъкидлаб ўтиш жоиз.

1920 йил сентябрь ойида Бухоро шаҳри қизил аскарлар томонидан армонсиз таланди. Амирнинг хазинаси М. Фрунзе ва В. Куйбишевнинг кўрсатмаси ила зудлик билан Москвага жўнатилади. Тадқиқотчилар архивдаги манбалар асосида Бухородан ҳаммаси бўлиб икки эшелонда (ҳар бир эшелонда 14 тадан вагон бўлган) олтин ва қимматбаҳо буюмлар олиб кетилганлигини эътироф этишмоқда. Бу бойликнинг умумий қиймати ўша пайтдаги нарх билан тахминан 77 миллион тилла сўмдан иборат

бўлган. Бу маблағни ҳозирги баҳога чақадиган бўлсақ, тахминан 80 миллиард долларни ташкил қилади.

Бу воқеаларга ҳам қарийб 90 йил бўлди. Бугунги кун нуқтаи назаридан туриб, Бухородаги сентябрь фожиаларига назар ташланса ва мушоҳада этилса, бир ҳақиқат ойдинлашади. Бухородаги амирлик истибдоди ҳақиқатан ҳам келгуси тараққиёт учун тўсиқ бўлиб турарди. Буни мардона эътироф қилмоқ керак. Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Ёш бухоролик жадидлар эса мамлакатни европача андозадаги ривожланган давлат даражасига кўтариш, Бухорода демократик тузум ва ҳуқуқий жамият қуриш учун чин дилдан интилган эдилар. Улар амирлик тузумини ўз кучлари билан йиқита олмай, большевиклар ва қизил аскарлар билан иттифоқ тузиб, қаттиқ адасдилар ва хатога йўл кўйдилар. Бироқ халқимизнинг бу фидойи ўғлонлари номига бугунги кунга келиб заррача бўлса-да доғ тушириш, уларнинг эзгу ният ва мақсад йўлидаги ҳаракатларини қоралаш – бу тарихий вазиятни тўғри тушунмаслик ва воқеаларни юзаки таҳлил қилиш бўлур эди.

1920 йил 14 сентябрда бўлиб ўтган Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси, Инқилобий Қўмита (ревком) ва Бухоро Коммунистик партиясининг умумий йиғилишида 9 кишидан иборат Бутун Бухоро Инқилобий Қўмитаси (раиси – Абдулқодир Муҳитдинов) ва республика ҳукумати – 11 кишидан ташкил топган Халқ Нозирлар Шўроси (раиси – Файзулла Хўжаев) тузилди.

Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, асосан жадидлардан ташкил топган Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳукумати ўша пайтда дунёдаги энг маълумотли кишилар тўплашган ҳукуматлардан бири ҳисобланган. Нозирлар Бухоро, Истанбул, Берлин, Москва ва бошқа шаҳарларда таълим олишган эди. Бунинг устига, ҳукумат аъзолари асосан ёшлардан иборат бўлган. Ҳукумат бошлиғи 24 ёшда бўлиб, нозирларнинг ўртача ёши 29 ёшдан ошмаган. Тарихда бундай ёш ҳукумат учрамайди. Шундай қилиб, Бухоро жадидлари ўзларининг ислоҳотчилик гояларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик ҳокимияти бўлган. Унинг зиммасига қисқа муддат ичида ўрта асрчилик анъаналари мерос бўлиб

қолган амирлик Бухоросини демократик давлатга айлантиришдек тарихий вазифани бажариш тушди. Бу ишларни амалга оширишда Бухоро ҳукуматининг раҳбари Файзулла Хўжаев катта роль ўйнади.

Хуллас, таниқли давлат ва жамоат арбоби Файзулла Хўжаевнинг ҳаётида 1920–1924 йилларни ўз ичига олган Бухоро даври алоҳида ажралиб туради. Бу пайтда у бир вақтнинг ўзида Бухоро Халқ Совет Республикаси Нозирлар Шўросининг раиси (1920–1924), БХСР Ташқи ишлар нозири (1920–1922), Ҳарбий ишлар нозири (1921–1924), Ички ишлар нозири (1922), БХСР Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши раиси (1922–1924) каби масъул лавозимларда фаолият кўрсатган эди (Қарапг. *Ўзбекистон МДА, 86-фонд, 1-рўйхат, 1934-иш, 9-варақ*). Шунингдек, Файзулла Хўжаев Шарқий Бухоро Инқилобий ҳарбий кенгаши раиси (1922–1924), СССР Ҳарбий-Денгиз ишлари халқ комиссарлигининг Ўзбекистон ССР бўйича расмий вакили (1925 йилдан) ҳам ҳисобланган. Файзулла Хўжаевга 1924 йилда олий ҳарбий унвон – командарм (армия кўмондони; ҳозирги армия генерали) унвони ҳам берилган.

Кучли сиёсатчи ва моҳир дипломат

Бухоро Халқ Совет Республикаси билан РСФСР ўртасида 1920 йил октябрь-ноябрь ойларида муваққат ҳарбий-сиёсий аҳдлашув ва шартнома тузилди. 1921 йил 4 мартда ҳар икки давлат ўртасида Иттифоқ шартномаси имзоланди. Ушбу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятининг муайян даражада чекланишига олиб келди. Иттифоқ шартномаси мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет кўпинлари туришини «қонуний» жиҳатдан асослаб бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига Россиянинг тўғридан-тўғри қуроли аралашувидан бошқа нарса эмас эди.

БХСР Нозирлар Шўросининг раиси Файзулла Хўжаев Россия билан муносабатларни таҳлил қилар экан, куйидагича хулосага келган: 1922 йил 5 апрелда Файзулла Хўжаев томонидан РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссари ўринбосари Л. Караханга ёзилган мактубда Бухоро билан Россия ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар тенг эмаслиги айтилади.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Файзулла Хўжаевнинг ўзи кучли иқтисодчи бўлиб, у Бухоро томонидан совет Россияси ва Туркистон АССРга етказиб бериладиган молларга аниқ баҳо ва товар эквиваленти белгилаш зарурлиги тўғрисида айниқса таъвишланиб гапирар эди. БХСР ва Туркистон АССРнинг Закаспий вилояти ҳудудида жойлашган Россия қўшинлари – қизил армия (уларнинг миқдори 40 000–60 000 кишидан кам бўлмаган) Бухоро давлатининг озиқ-овқати ва ем-хашаги билан таъминланар эди. Ҳукумат бошлиғи Файзулла Хўжаев 1921 йил март ойида Тошкентда бўлган Туркистон комиссияси мажлисида (мажлис раиси – Я. Петерс) Бухорода турган Россия қўшинлари соини тахминан 15 000 кишигача қисқартириш тўғрисидаги масалани кўндаланг қўйган.

Файзулла Хўжаев ушбу мажлисда Россия Федерацияси билан БХСР ўртасидаги товар алмашиш тўғрисида ҳам тўхталар экан, ўзига хос истехзо билан қўйидагича таъкидлаган эди: *«Ташқи савдо (Внешторг) шундай бир ташкилотки, у ҳамма нарсани олиши мумкин, бироқ ҳеч нарса бермайди»*. Файзулла Хўжаев кейинчалик ҳам бу талабларни бир неча марта совет Россияси раҳбарияти олдига кескин равишда қўйган эди.

Файзулла Хўжаев Эрон, Туркия, Афғонистон, Озарбойжон каби Шарқ давлатларидан ташқари Ғарб мамлакатлари Англия, Германия, шунингдек, Япония билан дипломатик алоқалар ўрнатишга катта куч-гайрат сарфлади. Бухоро билан Германия ўртасида маданий ва иқтисодий ҳамкорлик йўлга қўйилиб, савдо-сотик авж олдирилган. Файзулла Хўжаев 1922 йил октябрь-ноябрь ойларида Германияда бўлиб, турли банклар ва компаниялар билан шартномалар тузган. Шу вақтга келиб у немис тилини жуда пухта билган.

Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, XX аср бошларида Файзулла Хўжаев Германияда таҳсил олган ва айна пайтда бу ердан туриб отасининг Европадаги савдо ишларини юритган. Бироқ биз ҳалигача архивлардан ушбу маълумотни тасдиқловчи бирламчи манбани топа олмадик.

1923 йилнинг бошларида Файзулла Хўжаев билан Мукамил Бурҳонов яна Германияда бўлишган. Улар Берлинда БХСР, Бухорода эса Германия элчихонасини очишга кўп уринишган. Ҳуқуқшунос журналист Файзулла Қиличевнинг ёзишича, ўша

пайтда Файзулла Хўжаев ўз яқинларига қуйидаги фикрларни айтган экан: «Немислар зўр халқ, Германия кучли мамлакат. Улар ҳар қандай вақтда ҳам ўз сўзини айта оладилар. Уларнинг бизда элчихонаси очилса ва алоқаларимиз йўлга қўйилса, Россия ўз тавсирини ҳадеб тикиштиравешининг олди олинishi мумкин».

Файзулла Хўжаев Германия ваколатхонасини Бухорода очиш орқали ёш республиканинг сиёсий мустақиллигини таъминлаш баробарида иқтисодий ҳамкорлик муносабатларига ҳам кенг йўл очилишини назарда тутган. Чунки у Германия иқтисодий имкониятларини сарҳисоб қилиб чиққан эди. Бўлмаса Ф. Хўжаев 1922 йилнинг ноябрида Берлиндан туриб Бухорога ёзган мактубида қуйидаги фикрларни айтмас эди: «*Оврўпа бозорларидан қувилиб, мустамлакалардан маҳрум қолгон олмон сармоясидан фойдаланиб... муштарак саноат ва тижорат ширкатлари ташкил этмоқ, шубҳа йўқ, зарар қилмасди.*»

Файзулла Хўжаев 1922 йил ноябрь ойи ўрталарида Берлиндан туриб БХСР МИҚга «Берлин мактублари» номи билан хат йўллаган. «Бухоро ахбори» газетасининг 1922 йил 19 ноябрда чоп этилган III-сонида хат тўлиқ келтирилган. «Берлин мактублари» 4 қисмдан иборат бўлиб, улар «Умумий аҳвол», «Байналмилал аҳвол», «Уч масала», «Ижтимоий инқилоб» деб номланган.

Файзулла Хўжаев Германиядаги сиёсий аҳвол қандай бўлишидан қатъи назар иқтисодий имкониятлар кенглигини чамалар экан, БХСР саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, янги қацаллар чиқариш ишида немис сармоясидан фойдаланиш истиқболини кўра билган. Шунинг учун дипломатик алоқалар иқтисодий ҳамкорликка кенг йўл очиши керак эди.

Файзулла Хўжаев Германияда бўлганида (1922 йил ноябрь) немис даврий матбуоти: «Ф. Хўжаев Олмонияга сиёсий ва тижорий (савдо) ишлар билан келган. Берлиндан Англияга, Италияга, Францияга, Бельгияга, Чехословакияга, Туркияга борадур эмиш», – каби ўнлаб хабарларни босиб чиқарган. (Қаранг: Файзулла Хўжаев. Берлин мактублари // «Бухоро ахбори», № 111, 1922 йил 19 ноябрь.)

Хуллас, Файзулла Хўжаев машхур давлат арбоби, кучли сиёсатчи ва мохир дипломат сифатида фаол ташқи сиёсат олиб борган. У Бухоро Халқ Совет Республикаси мустақил ички ва ташқи сиёсат юригишига, мамлакатда иқтисодий ислохотлар ўтказиш

ва демократик эркинликларни жорий қилишга алоҳида эътибор қаратиб, совет Россиясидан ташқари Эрон, Туркия, Афғонистон, Хитой, Озарбойжон, ХХСР, шунингдек, Германия ва Япония билан дипломатик алоқалар ўрнатган. У талабаларни хорижга жўнатиб ўқишни ташаббускорларидан бири бўлган. Файзулла Хўжаев, Фитрат, Мукамил Бурҳоновнинг ташаббуси билан 100 га яқин туркистонлик талаба БХСР ҳукумати ҳисобидан Германияда, ўнлаб талабалар Туркия ва бошқа давлатларда ўқишган.

Файзулла Хўжаев ва истиқлолчилик ҳаракати

III аниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаевнинг истиқлолчилик ҳаракати – «босмачилик»ка нисбатан бўлган муносабати ҳам ўқувчиларни қизиқтириши табиий. Биз мазкур рисоланинг ушбу қисмида янги топилган архив ҳужжатлари ва кўпчиликка ҳали таниш бўлмаган бошқа манбалар орқали бу маласага бир қадар аниқлик киритишга ҳаракат қиламиз.

Файзулла Хўжаев Бухоро ҳукуматида бошчилик қилар экан, қизил армиянинг босқинчилиги ва тажовузкорлигига қарши бош кўтарган истиқлолчиларга қарши кураш олиб боришга шароит тақозоси билан мажбур бўлган эди. Лекин, шундай бўлсада, у истиқлолчилик ҳаракатига ўзгача бир умид билан қараган. Ф. Хўжаев бу ҳаракатдан тўғри йўналишда ва аниқ сиёсий мақсадни кўзлаб фойдаланишни мўлжаллагани эҳгимождан холи эмас.

Архивларда сақланиб қолган ўша даврдаги айрим ҳужжатларда кўрсатилишича, Файзулла Хўжаев совет Россияси ҳукумати ва унинг Бухородаги вакилларига бизнинг халқимиз советлаштиришни қабул қилолмаяпти, халқ буни хоҳламаётир, шунинг учун қўлга қурол олиб, уюшиб курашга кўтариляпти, деган қарашни синдиришга ҳаракат қилган. Ф. Хўжаевнинг фикрича, бир вақтнинг ўзида тарқоқ истиқлолчи дасталарини йириклаштириш ва сиёсийлаштириш йўлида иш олиб бориш керак. Чунки яхши қуролланган ва курашларда тажриба орттирган бу кучлар ўртасидан жанговар сардорлар ва ботир жангчилар етишиб чиққан бўлиб, улардан келажакда миллий армияни жуда

тез шакллантириш мумкин. Зеро вақти келиб совет Россиясидан ажралиш масаласи кўтарилса, унда муайян кучга ҳам эга бўлинади. Бу ҳақдаги маълумотлар Файзулла Хўжаевнинг «жиной иши» сақланган архив ҳужжатларида, шунингдек, Фитрат, Мухторжон Саиджонов, Отаулла Хўжаев, Порсо Хўжаев, Мусожон Саиджонов ва бошқа бухоролик жадидларнинг тергов материалларида ҳам келтириб ўтилади.

Шарқий Бухорода 1920 йилнинг кузида бошланиб, бутун Бухоро жумҳуриятида кенг тарқалиб кетган истиқлолчилик ҳаракати Тошкент ва Москвадаги совет ҳукумати арбобларининг қаттиқ газабланишига олиб келди. Марказдаги партия ва совет раҳбарлари Ф. Хўжаев бошлиқ Бухоро ҳукуматини истиқлолчиларга қарши кескин чоралар кўрмаётганликда айблашди. Мабодо Бухоро мужоҳидлари билан Туркистонда ҳаракат қилаётган бошқа ватанпарвар кучлар ўзаро бирлашиб, истиқлолчилар ягона куч бўлиб уюша олсалар, ўлкадаги совет ҳокимиятининг тугатилиши аниқ бўлиб қоларди. Большевиклар энг аввало мана шундан қаттиқ қўрқишарди. 1920 йил 26 декабрда Бухоро шаҳрига келган РКП(б) МК Туркбюро раисининг ўринбосари Георгий Сафаров (Егоров) ўша кун ичида чақирилган жумҳурият фаолларининг йиғилишида нутқ сўзлади (Маълумки, Г. Сафаров 1921 йилда Москвада нашр қилинган «Мустамлақачилик инқилоби (Туркистон тажрибаси)» номли маъмур китоб муаллифидир). Г. Сафаров ўз нутқида БХСР раҳбарларини совет ҳокимиятини ўрнатишда етарли даражада қатъият кўрсатмаётганликда ва шафқатсиз чоралар кўрмаётганликда айблаган эди.

Бутун Бухоро Марказий Ревкомишнинг раиси Абдулқодир Мухитдинов ва Халқ Нозирлар Шўросининг раиси Файзулла Хўжаев бу воқеадан сўнг РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссарлигига норозилик нотаси билан мурожаат қилиб, Г. Сафаров уларни ноҳақ айблаётганини таъкидлашди. Чунки Г. Сафаров юқорида айтилган йиғилишда Бухоро ҳукуматини «совет қароқчилари тўдаси» деб атаган, «Бухоро инқилоби паспортсиз инқилобдир» деб янги ҳукуматга ноҳақ айблар қўйган эди. У ўшанда йиғилганларга қарата таҳдид билан «Биз ҳаммангизни отиб ташлаймиз!» деган ва сўзининг охирида уларга «чўчқалар»

дея мурожаат қилган (Россия давлати ижтимоий-сиёсий архиви – РГАСПИ, 79-фонд, 4-рўйхат, 196-иш, 1-варақ).

Бухоро ҳукумати раҳбарлари ўз норозилик ноталарига РСФСР ҳукумати томонидан радио орқали жавоб берилиши ва Г. Сафаров қилмишлари изоҳланишини талаб қилишди. Улар большевиклар қўлида кўғирчоқ эмасликларини таъкидлашди. Мунаввар Қорининг ёзишича, Бухоро давлати раҳбарларининг норозилик чақиригидан сўнг Г. Сафаров Бухородан Тошкентга чақириб олинди.

1921 йил 4 мартда РСФСР ва Бухоро жумҳурияти ўртасида Иттифоқ шартномаси имзоланди. Бу шартнома мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет кўшинлари туришини «қонуний асослаб» бердики, мазкур ҳол Россиянинг БХСР ички ишларига тўғридан-тўғри, ҳарбий жиҳатдан қуроли аралашувидан бошқа нарса эмас эди. Шундай қилиб, Иттифоқ шартномаси Бухоро ватанпарварларининг қизил армияга қарши олиб бораётган курашларини жуда қийинлаштирди, чунки қудратли шимолий кўшинининг ҳарбий мадади билангина бу ерда совет ҳокимияти сақлаб турилди.

1921 йил апрель ойининг охири ва май ойининг бошларида Шарқий Бухорода қизил армиянинг босқинчилик ҳаракатларига қарши оммавий равишда халқ кўзголонлари бошланиб кетди. «Халқ кўзголони, – деб маъруза қилган эди 25 июнда 1-Туркистон отличлар дивизиясининг собиқ командири Спасский, – май ойининг дастлабки кунларида бошланди ва Фарм, Балжувон, Файзобод, Кўлоб ва Қоратегин вилоятларини қамраб олди. Кўзголон кўтарилишига сабаблар кўп эди, энг асосийлари эса қуйидагича: аҳолидан доимий равишда турли-туман нарсаларнинг олинishi, бунинг учун уларга пул ўрнида оддий тилхат қозоғи берилиши, милицияга сафарбарликнинг уқувсизлик билан ўтказилиши. Кўзголон кўтарганларга Фарғонадан «босмачилар» келиб қўшилди ва уларга раҳбарлик қила бошлади» (РГАСПИ, 122-фонд, 1-рўйхат, 250-иш, 30–31-варақлар).

Қизил аскарларнинг кўмондони Спасскийнинг ўзи тан олишича, «жудур кийимли, ифлос, оч» босқинчи қизил аскарлар ўртасида мутлақо илтизом йўқ эди. Бу ҳақда Спасский Туркистон fronti Реввоенсовет аъзоси П. Барановга мурожаат қилиб, Шарқий Бухородаги совет кўшинлари ўртасида ҳеч қандай тар-

биявий иш олиб бориш мумкин эмаслигини таъкидлаган эди: «Кўлобда бўлган икки кунлик жанглардан сўнг қизил аскарлар шаҳарни тилон-торож этиш учун ёпирилишди. Улар бу ерда қолган аҳолини отиб ташлаб, 50 та аёлни зўрлаб, номусига тегишди, 140 та аёл бўлса қалъага қочиб бориб яширилишди. Комиссарларнинг бутун ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермаяпти». (В.А. Генис. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году // «Вопросы истории», 1993, № 7, с. 51–52).

Бир томондан истиқлолчилик ҳаракатининг кучайиши ва иккинчи томондан қизил аскарларнинг «босмачилар»га қарши кураш баҳонасида бу ерда қилаётган жиноий ҳаракатлари Бухоро жумҳурияти раҳбарларини қаттиқ ўйлантириб қўйди. Бунинг устига Ёш бухороликларнинг собиқ йўлбошчиси Ф. Хўжаевга ҳукумат ичида ишлаш ҳам осон кечмаётган эди. Бир тарафдан, Бухоро Компартияси ичидаги сўл ва ўнг коммунистларга қарши ғоявий жиҳатдан кураш олиб боришга тўғри келса, иккинчи тарафдан, РСФСР ва унинг фавқулудда органлари бўлган Турккомиссия, Туркбюро ёш «мустақил давлат»нинг босган ҳар бир қадамини сергаклик билан назорат қилиб турар эди. Мана шундай оғир бир вазиятда Бухоро ҳукумати раҳбарлари ва истиқлолчилик ҳаракати йўлбошчилари илгари сурган талаблар бир нуқтага келиб туташди. Чунки ҳар икки томон ҳам қизил армиянинг Бухоро тупроғида ортиқ қолишини истамас, ҳар икки томон ҳам ўзининг асрий анъана ва урф-одатлардан иборат шарқона ахлоқ ҳамда исломий руҳдаги ҳаёт тарзига «коммунистча тўн» кийдирилишини хоҳламас эди. Афсуски, ҳукумат сафидаги миллий ватанпарвар кучлар (собиқ жадидлар) билан мухолифатдаги қуролли мужоҳид гуруҳлари йўлбошчиларининг очиқ келишуви амалга ошмади. Агар ушбу келишув юз берганида эди, бу подир ҳодиса Туркистон халқлари миллий озодлик ҳаракати тарихидаги энг шонли саҳифани ташкил қилган бўларди. Ҳолбуки ҳар икки томон ҳам миллий бирлик, тинчлик ва муроसाга интилган. Ҳар икки томоннинг ҳам пировард мақсади Туркистонни яхлит ва бир бутун ҳолда ҳақиқий мустақил давлат ҳолида кўриш эди. Бироқ миллатнинг фидойи инсонлари большевизмга қарши курашда ўзаро иттифоққа интилган бўлсалар-да, ўзаро бирлаша олмадилар. Бу мураккаб ва

зиддиятли ҳодисани кўплаб архив ҳужжатлари ҳам исботлаб беради.

Келинг, яхшиси далилларга мурожаат қилайлик. Ўша сурунли даврда Бухоро ҳукумати таркибидан турли муддатларда қуйидаги давлат арбоблари муҳолифат сафига очиқ равишда ўтиб кетди: 1921 йил августда Бухоро миршабларининг бошлиғи, ЧК раиси Муҳиддин Махсум Хўжаев; 1921 йил ноябрда Шеробод вилояти ҳарбий позири Ҳасан Афанди (Ҳасанов) ва Термиз милицияси бошлиғи Усмон Афанди; 1921 йил декабрда Бухоро Марказий Ижроия Қўмитасининг биринчи раиси Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пўлатхўжаев) ва республика милицияси бошлиғи турк полковниги Али Ризо Афанди, шунингдек, Сурайё Афанди, Дониёлбек; 1922 йил март ойида ҳарбий ишлар позири Абдулҳамид Орипов. Бундан ташқари, 1922 йилда мужоҳидлар билан курашни хоҳламаган Бухоро жумҳуриятидаги 1-миллий армиянинг командири туркман Абдулҳаким Қулмуҳамедов ҳам Афғонистонга жўнаб кетди.

Энди бевосита архив ҳужжатларига мурожаат этайлик. Мазкур ҳужжатларга кўра, 1921 йил ёзида Файзулла Хўжаевнинг топшириғи билан Душанбега келган Бухоро ҳукуматининг Фавқулодда мухтор вакили Отаулла Хўжаев (1880–1937) бошчилигидаги комиссия Шарқий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати вакиллари билан алоқа ўрнатиши ва кўрбошилар розилик билдирса икки ўртада шартнома тузиши керак эди. Отаулла Хўжаев Ёш бухороликлар фирқасининг энг кўзга кўринган арбобларидан бири бўлган. Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пўлатхўжаев) ва Фитрат каби у ҳам Туркиядаги Истанбул мадрасасида таълим олган. Бухоро жумҳурияти ҳукумати таркибидаги қатор масъул лавозимларда хизмат қилган Отаулла Хўжаев таниқли давлат арбоблари Усмон Хўжанинг укаси ва Файзулла Хўжаевнинг амакиваччаси ҳисобланади. Бухоро ҳукумати раҳбарлари юқорида айтиб ўтилган Ғарм, Балжувон, Файзобод, Қўлоб ва Қоратегиндаги халқ кўзғолонини шундай муросаю мадора йўли билан тинчитмоқчи эди. Дастлаб Отаулла Хўжаев ўзининг ёрдамчиси Сурайё Афандини Қоратегин беклиги – Ғармга юборди. Ғармдаги нуфузли кишилар ва халқнинг турли табақаларига мансуб вакиллар билан учрашган Сурайё Афанди Қоратегин ва Дарвоздаги мўътабар

кишиларни О. Хўжаев номидан Балжувонда бўладиган учрашувга таклиф қилди (Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 1-рўйхат, 42-иш, 17-18-варақлар). Балжувонда О. Хўжаев билан Давлатмандбекнинг учрашиши мўлжалланаётган эди.

Отаулла Хўжаевнинг кўрбошилар билан музокаралари патижасида мужоҳидларнинг йирик йўлбошчилари бўлган Давлатмандбек ва Султон Эшон Балжувон ва Ғарм инқилобий кўмитаси (ревкомий)нинг раислари қилиб тайинланди. Вилоят ревкомларининг раиси қилиб кўрбошиларнинг тайинланиши аҳоли ўртасида уларнинг таъсири ва нуфузини оширди.

Балжувонда 12 августда бўлиб ўтган ушбу учрашувда Отаулла Хўжаев билан Давлатмандбек Камолiddинбей ўғли ўртасида битим-келишув тузилди. Ушбу битим-келишув матни 8 моддадан иборат бўлиб, унинг асл нусхаси Ўзбекистон Республикаси Президенти Девонининг архивида сақланмоқда. (Қаранг: *Ражабов К. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. – Тошкент: Маънавият, 2002. 70–71-бетлар.*)

Файзулла Хўжаев «Таъналанган асарлар»ининг 1976 йил Тошкентда нашр этилган 1-жилди синчиклаб кўздан кечирилса, унинг кўплаб мақола ва маърузаларида истиқлолчилик ҳаракатига нисбатан бўлган муносабати яққол кўринади. Совет давридаги қирғинлар авжига чиққан бир пайтда ёзилган ва унинг вафотидан кейин қайта нашр қилинган ушбу китобдаги асарларда бу ҳаракатга ижобий муносабат очик равишда билдирилмайди, албатта. Лекин матн синчков тадқиқотчи томонидан андак қунт билан ўқилса, Ф. Хўжаев бу ҳаракатга душманларча муносабатда бўлмай, балки хайрихоҳ эканини илгаш қийин эмас. Тоталитар тузум даврида раҳбарлик қилган бошқа бирорта давлат арбобининг китобларида биз истиқлолчиларга нисбатан бу қадар эътироф (эҳтиром деб ўқинг!) ва ҳурматни, бунчалик ошқора муносабатни кўрмаймиз. Ф. Хўжаев шахсида намоён бўлган бу ҳолат балки унинг жадидчилик ўтмиши билан изоҳланар. Эҳгимол, Ф. Хўжаев истиқлолчилар тимсолида ўзининг хазон бўлган миллий давлатчилик орзударини амалга оширувчиларни кўргандир. Яхшиси, унинг ўз сўзларига мурожаат қилайлик.

Файзулла Хўжаевнинг ёзишича, у Ғузор ва Шаҳрисабз вилоятларида ҳаракаг қилган Жаббор кўрбоши билан музокара-

лар ўтказиб, 1922 йил баҳорида уни Бухоро ҳукуматига таслим бўлишга кўндирди. Жаббор кўрбоши ва унинг сафдошларига Бухорода эркин яшашлари учун рухсат берилди. Лекин орадан кўп ўтмай Ф. Хўжаев Бухоро шаҳрида бўлмаган бир пайтда «Жаббор кўрбоши ва бошқалар алдаб қамоққа олинган ва иккинчи кунидек ... отиб ташланган».

Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг ўзига хос томонларини ёритишда ҳамда Файзулла Хўжаевнинг бу ҳаракатга нисбатан бўлган муносабатини кўрсатишда унинг 1922 йил 5 апрелда РСФСР Таъқиқ ишлар халқ комиссари муовини Л. Карахан номига ёзган хати ҳам диққатга сазовордир. Ф. Хўжаев ушбу хатида Бухоро Республикасидаги бу ҳаракат қисқа муддат ичида оммавий тус олганлигини, хусусан, таниқли ҳарбий саркарда Анвар Пошо Шарқий Бухорога бориб, кўрбоши дасталарига умумий раҳбарликни ўз кўлига олгач, миллий озодлик ҳаракати ўзининг энг авж нуқтасига кўтарилганлигини эътироф этади. Ҳатто Шарқий Бухорода бу ҳаракат Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатига нисбатан ҳам кучайиб кетади. Ф. Хўжаев ҳаққоний таъкидлашича, «Шарқий Бухородаги босмачилик ўзининг стратегик мавқеи жиҳатидан алоҳида ахамиятга эга ва сиёсий жиҳатдан қараганда Фарғона босмачиларига нисбатан кучлироқдир» (Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. 1-том, 461-бет).

Кўриниб турибдики, Файзулла Хўжаевнинг нияtlари пок, мақсадлари улўғвор эди. У Бухоро халқини амир зулмидан озод қилган 1920 йилдаги «инқилоб»га етакчилик қилар экан, Бухоро «инқилоби» халқига рўшнолик, озодлик, қолаверса, бир бутун юрт – Туронзаминга мустақиллик олиб келади, деб ўйлаган эди. У Бухоро давлатига бошчилик қилар экан, жуда мураккаб шароитда иш олиб борган ҳамда турли хатолар ва камчиликларга йўл кўйса-да, мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилган. Давр оғир ва бенафқат эди. Сал юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Файзулла Хўжаевга ҳукумат ичида сўлдан ҳам, ўнгдан ҳам хуружлар тобора кучайди. Бир томондан Туркистон Комиссияси (Турккомиссия) мустақил давлат – Бухоро жумҳуриятининг ички ишларига кўпол суръатда аралаша бошлади. 1922 йил бошларига келганда Бухоро масаласи жуда кескинлашди. Ана шундай оғир ҳолатда иш олиб бораётган Ф. Хўжаев шу кунларда РСФСРнинг

Туркистон ишлари бўйича комиссияси раисига йўллаган хатида аччиқ киноя ва газаб билан Марказнинг Бухоро ишларига аралашётганини қоралайди, қўғирчоқ раҳбар бўлишни хохламай ва беҳуда кон тўкилишини истамай, ҳокимиятни улар маъқул кўрган киши қўлига топширишга тайёр эканини билдиради. Файзулла Хўжаев ушбу хатида бундай ёзади:

«... Бу ерда, Бухорода ҳеч бир ҳокимият, ҳеч бир партия биз қилган ва қилаётган ишдан кўпроқ ишни ҳеч қачон қила олмайди.

Сизга журъат қилиб шуни айтаманки, ... Бухорода ҳокимиятни алмаштиришдан иборат бирор эксперимент ўтказишни зарур деб топсангиз, буни бизга олдиндан хабар қилиб қўйишингизни илтимос қиламиз, бу ишда Сизга хизматимизни аямаймиз ва Сизга ким маъқул бўлса, (унга) ҳокимиятни топшириб қўя қоламиз.

Бизнинг ҳар қандай ўжарлик қилишимиз ва Сизнинг зўрлик чоралари кўришингиз ҳалокатли бўлишини, Сизлар учун ҳам, бизлар учун ҳам помақбул оқибатлар келтиришини жуда яхши биламиз.

Биз зўрлик билан қилинадиган тўнтаришларни истамаймиз, чунки шундай экспериментлардан сўнг Бухоро муқаррар хароба чўлга айланишини жуда яхши биламиз, амирнинг бош кўтариб чиқиши тўғрисида ҳамда қабилавий ва миллий душманлик негизидан бир қанча қўзғолонлар кўтарилиши ҳақида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади» (Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. 1-том, 452-бет).

Бахтга қарши, Файзулла Хўжаевнинг миллий муроса ва келишувга, тинчлик ва бирдамликка чорловчи бу каби чақириқлари инқилобий курашларнинг дахшатли пўртаналари остига фарқ бўлди. Мустақил Ўзбекистон Республикасини тузиш орзулари ҳам амалга ошмади. Кейинчалик ҳатто унинг ўзи тоталитар режимнинг қурбонларидан бирига айланди. Ўшанда СССР Бош прокурори А. Вишинский давлат қораловчиси сифатида Файзулла Хўжаевни «Мустақил Ўзбекистон Республикаси»ни тузишда айблаган эди. Вишинскийнинг 1938 йил март ойида Москва шаҳрида бўлган суддаги айблов хулосасига кўра, Файзулла Хўжаев «Миллий Истиқлол» ва «Миллий Иттиҳод» фирқаларини ташкил қилиб, улар ёрдамида қўзғолончилар отрядларини тузиб, кўрбошилар орқали ўз мақсадларини амалга оширмоқчи бўлган. Биз учун Вишинскийнинг ўша пайтда Файзулла Хўжаевга берган қуйидагича таърифи характерлидир:

«... Сизлар Хўжаевни кўрдингизлар, у ўта маданиятли инсон, ўзи қатнашган курашнинг ўта нозик томонларини бутун майда-чуйда тафсилотлари билан ипидан игнасиғача жуда яхши таҳлил қила олади...» (Вышинский А.Я. Судебные речи. – Москва: Юридическое издательство, 1948. С. 511).

Маълумки, Бухоро давлати 1 550 кунча расман мустақил суратда мавжуд бўлди. Юқорироқдаги сатрлар ёзилган ва Файзулла Хўжаев аччиқ ҳақиқатни англаётган паллада «мустақил Бухоро жумҳурияти» барпо этилганига 500 кунча бўлган эди. Ҳали Туркистон минтақаси бўлиб ташланишига, мустабидлар томонидан бу ерда ўтказилиши лозим «ленинча-сталинча миллий давлат чегараланиши»га анча вақт бор эди. Бу кунлар инқилобга ишониб алданган Файзулла Хўжаевнинг кўзини оча бошлади. Лекин ортга қайтиш учун энди йўл йўқ эди.

Шу мулоҳазаларга борар экансан, бугунги кунда Бухоро ҳукумати етакчисининг мақсадлари самимийлигига шубҳа билдириш, юмшоқ қилиб айтганда, ноинсофлик экани англашилади. Матбуотда ўқтин-ўқтин бўлса-да, Файзулла Хўжаев фаолиятининг шу томонларини қоралашга интилишлар кўзга ташланмоқдаки, бу масалага енгил-елпи қарашдан бошқа нарса эмас...

Файзулла Хўжаевнинг истиқлолчилик ҳаракатига нисбатан бўлган муносабати бўйича ўз мулоҳазаларимизни яқунлар эканмиз, бу ўринда унинг яна бир фикрини келтириб ўтмоқчимиз. Чунки Москвада 1927 йилда нашр қилинган «Катта Совет Қомуси»нинг 1-нашри 5-жилдидаги «Босмачилик» мақоласининг муаллифи айнан Файзулла Хўжаевдир. Аксарият тарихчилар мазкур муаммо ҳақидаги китобларида бу ихчам тадқиқотни негадир четлаб ўтишади. Ҳолбуки, ушбу мақола сатрма-сатр синчиклаб ўқилса, унда Ф. Хўжаев томонидан ўша давр шароитида жуда катта журъат ва жасорат билан айтилган ва бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини мутлақо йўқотмаган талайгина қимматли фикр-мулоҳазалар учрайди. Масалан, Ф. Хўжаев томонидан «босмачилик»ка берилган таъриф расмий совет адабиётидаги биринчи баҳодир. Энг муҳими, бу таъриф тарихий ҳақиқатга муайян даражада мос тушади ва нисбатан олганда тўғри таъриф ҳамдир. Қомуснинг кейинги нашрлари ва бошқа расмий адабиётларда бу таъриф ўз-ўзидан тушириб қолдирган. Ф. Хўжаев то-

монидан бу ҳаракатга берилган машҳур таъриф қуйидагичадир: «Босмачилик ҳаракати шиддатли сиёсий, аксилсовет характер касб этди ва бутун Урта Осиёнинг мавжуд уч республикаси – Бухоро, Туркистон ва Хоразмдаги деҳқонлар аҳолисининг қарийб оммавий ҳаракатига айланди. Ҳаракатнинг доҳийлари фақатгина босқинчи тўдаларининг Кўришмат, Иброҳимбек каби алоҳида бошлиқлари бўлиб қолмасдан, балки унга маҳаллий миллий зиёлилар, мулла ва бойлар ҳам раҳбарлик қила бошладилар...» (Ф. Ходжаев. Басмачество // БСЭ. Т. 5. М.: Советская энциклопедия, 1927. С. 36.)

Файзулла Хўжаев бу ерда Иброҳимбек ва Шермуҳаммадбекни «босқинчи тўдаларининг бошлиғи» деб ёзишга мажбур бўлган бўлса-да, бугунги кунда унинг «босмачилик»ка баҳо берилган дастлабки расмий китоб – «Катта Совет Қомуси»да бу ҳаракатнинг деҳқонлар ўртасида оммавий тус олганлиги, ҳаракат доҳийларининг аксарияти миллий зиёлилар ва ватанпарварлардан иборат эканлиги тўғрисида айтган эътирофлари биз учун қимматлидир.

«Миллий Иттиҳод» ташкилотининг ғоявий раҳнамоси

Хорижий мамлакатларда наҷр қилинган Аҳмад Закий Валидий Тўгон ва Боймирза Ҳайитнинг айрим китобларида ва сўнги йилларда республикамиз матбуотида эълон қилинган баъзи мақолаларда ёзилишича, 1920 йилнинг кузидаёқ бир гуруҳ собиқ Ёш бухоролик жадидлар Файзулла Хўжаев бошчилигида Бухоро шаҳрида «Миллий Иттиҳод» ташкилотини тузишган эди. Бу ташкилот ярим яширин ҳолатда иш олиб борган. 1920 йил декабрь ойида Бухоро шаҳрига машҳур бошқирд тараққийпарвари Аҳмад Закий Валидийнинг келиши билан ташкилот ўз фаолиятини кенгайтирди, унинг аъзолари Бухоро жумҳурияти доирасидан чиқиб, бутун Туркистон тупроғи бўйича ҳаракат қилдилар. Ташкилотнинг асосий мақсади Бухоро жумҳурияти ва умуман Туркистон минтақасини советлаштириш ва руслаштириш таъсиридан сақлаб қолиш, чин маънодаги мустақиллик ва истиқлолга

эришил эди. Бунинг учун курашнинг ошкора ва яширин усулларидан фойдаланиш кўзда тутилди. Ташкилотда Файзулла Хўжаев, Отаулла Хўжаев, Фитрат, Муинжон Аминов, Мукамил Бурхонов, Ибодулла Хўжаев ва бошқалар фаол иш юритганлар.

Туркистонда ўша даврдаги сиёсий курашнинг марказида турган сиймолардан бири ҳозиргина исми зикр этиб ўтилган Аҳмад Закий Валидий Тўғон (1890–1970) эди. Валидий 1920 йил декабрдан то 1921 йил ноябргача Бухоро шаҳрида яшаб, Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги истиқлолчилик ҳаракатини ягона марказга уюштириш учун катта ишларни қилди. Закий Валидий кейинчалик ўзининг машҳур «Хотиралар» китобида эслашича, у билан Анвар Пошо (1881–1922) ва Файзулла Хўжаев ўртасида 1921 йил октябрь–ноябрь ойларида Бухоро шаҳрида қизгин суҳбат ва мунозаралар бўлган. Бу суҳбатлардан кейин Ф. Хўжаев Анвар Пошонинг Шарқий Бухорога бориб, истиқлолчилар сафига очик равишда қўшилишини ва Закий Валидийнинг Бухоро жумҳуриятини тарк этишини тушуниб етди. Ф. Хўжаев Закий Валидий билан сўнгги учрашувда ички бир дард билан айтишича, у энди «босмачилик»ка қарши очик равишда кураш олиб боришга мажбур бўлади. Ҳолбуки, руслар ундан бу ишни кўп вақтдан буён талаб қилишмоқда эди.

Диққатга сазовор бир ҳолатни таъкидлаб ўтиш керакки, Закий Валидий «Хотиралар» китобида Файзулла Хўжаев шахсиятига баҳо берар экан, уни самимий сўзлар билан тасвирлайди. Тарихий шахсларни баҳолашда мақтовни ёқтирмаган Валидийнинг ўз замондошига нисбатан бундай илиқ муносабати Ф. Хўжаев характерида ҳали биз билмаган кўплаб қирралар мавжудлигини яққол кўрсатади. Ф. Хўжаев ўша пайтда Бухоро шаҳрида турган Валидий ва Анвар Пошони, советлар талаб қилишига қарамай, уларнинг қўлига топширмади. (Бу ҳақда қаранг: *Аҳмад Закий Валидий Тўғон*. Бўлинганни бўри ер (Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар). – Тошкент: Адолат, 1997. 133–135-бетлар.)

Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати архиви, Тошкент ва Москвадаги бошқа архивлардан топилган янги маълумотлар асосида «Миллий Иттиҳод» ташкилотининг фаолияти ва унда Файзулла Хўжаевнинг тутган ўрни масаласига

қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз. Архив ҳужжатларининг таҳлили бу мураккаб муаммони бир қадар ойдинлаштиради, деган умиддамиз.

Маълумки, Туркистон жадидлари томонидан ташкил қилинган «Миллий Иттиҳод» яширин ташкилоти 1919–1925 йилларда фаолият кўрсатган. Ташкилот Садриддинхон Шарифхўжаев (1878, Тошкент – 1946, Қандаҳор) ва Мунаввар Қори Абдурашидхонов (1878, Тошкент – 1931, Москва) ташаббуси билан дастлаб Тошкентда «Иттиҳоди тараққий» яширин ташкилоти асосида 1919 йили ташкил топган.

«Миллий Иттиҳод» ташкилоти большевиклар режимига қарши курашда совет муассасаларида хизмат қилаётган миллий раҳбар ходимларга таянган ва ўз олдига Туркистонда миллий мустақил давлатни барпо этишни бош мақсад қилиб қўйган.

«Миллий Иттиҳод» ташкилотининг ўзагини ўз Ватанининг мустақиллиги йўлида курашга тайёр бўлган тараққийпарвар зиёлилар ташкил этдилар.

1920 йилдан бошлаб ташкилотнинг Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм шубҳалари ташкил қилинди. 1920 йил кузида Бухоро жумҳуриятининг ташкил топиши ташкилот аъзоларида келажакка умид билан қарашга асос бўлди. 1920 йил ноябрь ойида Мунаввар Қорининг Бухорога бориши ва Бухоро Халқ Совет Республикаси Маориф нозирлигида вақф бўлими мудири вазифасида ишлагани билан ташкилот маркази Тошкентдан Бухорога кўчди. Бухорода 5 кишидан иборат Марказий Қўмита ташкил қилиниб, унга Мунаввар Қори, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Абдуқодир Қушбегиев ва бошқалар киритилди. Ташкилот қайта тузилиб, унинг янги дастури ва низоми ишлаб чиқилади, муҳри тасдиқланади. Архив ҳужжатларида кўрсатилишича, Ёш бухороликлар фирқасининг собиқ аъзолари бўлган Фитрат, Файзулла Хўжаев, Абдулхамид Орипов, Мукамил Бурҳонов, Абдулқодир Муҳитдинов, Усмон Хўжа, Муинжон Аминов, Ҳошим Шойиқ, Порсо Хўжаев ва бошқалар «Миллий Иттиҳод» ташкилоти фаолиятида иштирок қилдилар. Валидийнинг Бухорога келиши ва «Туркистон миллий бирлиги» ташкилоти тузилиши билан (1921 йил август) «Миллий Иттиҳод» ташкилоти фаолияти янада кучайди. Кейинчалик Чўлпон,

Саидносир Миржалилов, Обиджон Маҳмудов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Бекжон Раҳмонов, Абдулла Авлоний ҳам ташкилот фаолиятига яқиндан ёрдам бердилар.

Файзулла Хўжаев «Миллий Иттиҳод» ташкилоти фаолиятига катта эътибор билан қараган. У ўзининг большевиклар олдидати юқори мавқеи ва БХСР ҳукумати бошлиғи (Бош вазир) лавозимига салбий таъсир кўрсатишига қарамасдан ташкилот аъзоларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган, ташкилот фаолиятини ривожлаштириш ва кучайтириш учун катта маблағ ажратган. Файзулла Хўжаев ташкилотнинг гоъвий раҳнамоси сифатида унинг фаолиятини ягона мақсадга – яхлит Туркистон давлатини тузишга қаратган. Унинг фикрича, бутун Турон минтақасида большевиклардан мустақил ягона туркий давлатни ташкил қилиш лозим эди.

Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилиши арафасида – 1924 йил охирларида «Миллий Иттиҳод» ташкилотининг маркази қайта Тошкентга кўчади. Вилоят шуъбалари янги ходимлар билан кенгайтирилади. Ўзбекистон ССР ташкилотга, ГПУ томонидан ҳар томонлама сиқув остига олинган «Миллий Иттиҳод» 1925 йил бошларида ўзини тарқатилган деб эълон қилади ва кейинчалик унинг асосида «Миллий Истиқдол» ташкилоти тузилади. Бу яширин ташкилот 1926–1929 йилларда мавжуд бўлиб, унинг фаолиятида Салимхон Тиллаҳонов муҳим роль ўйнайди. Кейинчалик бухоролик ва фарғоналик миллий иттиҳодчилар ҳам бу ташкилотга келиб қўшиладилар. «Миллий Истиқдол» ташкилоти нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Ўрта Осиёда демократик республика тамойилларига асосланган тузум ўрнатишни ўз фаолиятининг асосий йўналиши деб ҳисоблади. Бироқ совет давлати мустаҳкамлана бориши билан ташкилот ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. (Қараг: *II. Қаримов, К. Ражабов. «Миллий Иттиҳод» // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2003, 661–662-бетлар.*)

1929 йил ноябрда Тошкентда Мунаввар Қори бошчилигидаги 38 киши (кейинчалик уларнинг сони 87 кишига етди) бу ташкилотнинг аъзоси сифатида қамоққа олинди. Сўнгра тергов жараёни Тошкентдан Москвага кўчирилди ва улар қатағон қилинди.

1931 йил 25 апрелда Москвада Мунаввар Қори бошчилигидаги 15 киши отиб ташланди, қолган тараққийпарварлар эса узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

«Миллий Истиқлол» ташкилоти фаолиятига ҳам Файзулла Хўжаев бефарқ бўлмаган. Бу вақтда у Ўзбекистон ССР ҳукумагининг раҳбари бўлишига қарамасдан ташкилотнинг гоявий раҳнамоси сифатида унинг аъзоларини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. Айнан Файзулла Хўжаевнинг ҳимояси остида бўлган ташкилот аъзолари 1929 йил кеч кузигача очикда юришган.

Шунингдек, Файзулла Хўжаев янги ташкил топган Ўзбекистон ССРнинг сиёсий элитаси вакиллари кирган Ўн саккизлар гуруҳи (1925) аъзоларини ҳам гоявий жиҳатдан қувватлаган. Ўн саккизлар гуруҳи аъзолари ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси Ўзбекистонда юритаётган мустамлакачилик сиёсатига қарши чиқишган эди.

Файзулла Хўжаевнинг «Олтин» боши

Тарихдан маълумки, 1924 йил охири ва 1925 йил бошларида Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиб, Ўзбекистон ССР ташкил топди. Файзулла Хўжаев бу мураккаб даврда Ўзбекистон ССР Инқилобий кўмитаси (Ревком) – Муваққат ишчи-деҳқон ҳукумати раиси (1924 йил ноябрь – 1925 йил февраль) лавозимида ишлади. У 1925–1937 йилларда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси ва СССР МИҚ раисларидан бири бўлди.

Файзулла Хўжаев ўз фаолияти давомида ўзбек халқининг иқтисодий ва маданий раънақига хизмат қилувчи талбирларни амалга оширишига интилди. У ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ва Ўзбекистон Компартияси МКга нисбатан муҳолифат мавқеида турган Ўн саккизлар гуруҳи (1925 йил ноябрь)нинг гоявий раҳнамоси бўлган, қулоқларни синф сифатида тугатиш сиёсатини ёқламаган, Ўзбекистонда ёшпасига чилит экилиши пахта яккаҳоқимлигига олиб келади, деб ҳисоблаган. Ўзбекистоннинг ишлаб чиқариш кучларини ўрганишга бағишлаб Ленинградда ўтказилган махсус илмий конференция (1932 йил 19–28 декабрь) да Файзулла Хўжаев қилган маърузада Ўзбекистон манфаатлари

ҳимоя қилинган. Аини пайтда Ф. Хўжаев Ўзбекистонда замонавий спорт иншоотлари қурилишида ташаббускор бўлган.

Файзулла Хўжаевнинг фаолияти ниҳоятда кўп қиррали эди. Файзулла Хўжаев давлат арбоби, тарихчи ва иқтисодчи олим, публицист-журналист сифатида ўзбек ва рус тилларида ўзидан бой илмий мерос қолдирган. 1925–1937 йилларда унинг 16 та китоби ва 200 дан ортиқ мақолалари нашр қилинган. Хусусан, унинг «Бухоро инқилобининг тарихига материаллар» (1926), «Бухородаги революция ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир» (1932), «Ўзбекистон юксалишида» (1936) китоблари ва русча ёзилган «БХСРдаги иқтисодий аҳвол» (1924), «Ёш бухороликлар тўғрисида» (1926), «Жадидлар» (1926), «Босмачилик» (1930) мақолаларида Ўзбекистон тарихининг XX аср биринчи чорагидаги жиддий муаммолар ёритилган эди.

Файзулла Хўжаев XX асрда совет даврида нафақат Ўзбекистондан, балки бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари сиёсатдонлари орасидан етишиб чиққан энг етук заковатли давлат арбоби эди. У 42 йил умр кўрган бўлса, шундан узлуксиз 17 йил давомида Бухоро жумҳурияти ва Ўзбекистон ССР ҳукуматларини бошқарди. Афсуски, Ф. Хўжаев ҳали 41 ёшга ҳам тўлмаган бир пайтда, авжи қирчиллама ёшида қирчинидан қийилди – қатагон қилинди.

Кажрафгор фалакнинг сирру асрорларини қаранки, 24 ёшида Бухородаги инқилобга етакчилик қилиб, Бухоро Халқ Нозирлар Шўросининг раиси бўлган (тарихда бу ёшда сулоаларнинг вакилларидап ташқари, ҳокимият тепасига келган бошқа бирорга давлат арбоби топилармикан?!), орадан тўрт йил ўтиб, Ўзбекистон жумҳурияти ташкил топгач, унинг биринчи ҳукумат бошлиғи лавозимини эгаллаган бу фидойи инсон ўзи хизмат қилган мафкура номидан ўлимга ҳукм қилиниб, бу ҳукм яна коммунистик эътиқод ўчоғи – қизил Москвада амалга оширилса?! Эҳтимол, Файзулла Хўжаевнинг улкан бахти ҳам, мислсиз фожиаси ҳам шундадир...

Ўзбекистон Компартияси VII съезди (1937 йил 10–17 июнь)да Файзулла Хўжаевнинг «миллатчилик» фаолияти фош қилинган, у ВКП(б) ва СССР раҳбари И. Сталин билан учрашиш учун оиласини олди ва Москвага жўнаб кетди. Бироқ Сталин уни қабул

қилишдан бош тортиди. Файзулла Хўжаев 1937 йил 9 июлда Москвада «Националь» меҳмонхонасида қамоққа олинди ва Лефортово қамоқхонасига ташиланди. Унга совет ҳокимиятига қарши «аксилсовет ўнг троцкийчи блок» фаолиятига қўшилганлик ҳамда «Миллий Иттиҳод» яширин ташкилоти фаолиятига 1921–1924 йилларда раҳбарлик қилганлик, «босмачилик» ҳаракати ва қўрбошиларни қўллаб-қувватлаганлик, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий ва бошқа ўзбек зиёлиларига ғамхўрлик кўрсатганлик каби айбловлар қўйилди. Узоқ давом этган қийноқлардан кейин Акмал Икромов, Н. Бухарин, А. Риков ва бошқалар (17 киши) билан биргаликда Файзулла Хўжаев ҳам СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг қарори билан отишга ҳукм қилинди (1938 йил 13 март). Ҳукм Москва атрофидаги Бутово қатлгоҳида 1938 йил 15 март куни ижро этилган. Яна 4 киши узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Совет режимининг қатағон сиёсати Файзулла Хўжаевнинг улкан хонадонини ҳам четлаб ўтмади. Файзулла Хўжаев қамоққа олингач, унинг қарамоғидаги катта хонадон аъзолари (16 киши) ҳам совет режими томонидан қатағон қилинди. Файзулла Хўжаевнинг онаси Райҳон Саидмурод қизи, рафиқаси Малика Муҳаммаджон қизи Хўжаева (1903–1957), қизи Вилоят Хўжаева (1921–1987) қамоққа ташиланди (1937 йил сентябрь–октябрь). Унинг опаси Робия Хўжаева (1895–тахминан 1962), янгаси Амина Хўжаева ва жиянлари ҳамда асранди ўғли ва қизи қўлга олиниб, турли жойларга сургун қилинди, айримлари қамоқхонага ташиланди. Уларнинг кўпчилигига Ўзбекистонни қайта кўриш насиб этмади. Унинг акаси Ибодулла Хўжаев тазйиқларга чидай олмай 1936 йили ўзини отиб ўлдирган эди. Тоталитар совет режими ўзининг мудҳиш сиёсатини Файзулла Хўжаев ва унинг хонадони аъзоларини қатағон қилиш орқали яна бир бор намоён этди.

Чех адаби Эгон Эрвин Киш 1934 йилда бундай деб ёзганди: «Бухорога келганимдан кейин мени Файзулла Хўжаев қизиқтирди. Файзулла Хўжаевнинг бошига шунчалик кўп олтин ваъда қилинган эдики, дунёдаги бирор бир бош шунчалик юқори нархланмаган эди». Ўшанда ёзувчи бу олтин бошни – амир сарбозлари кесолмаган, «босмачилар» қиличи чополмаган, оқ гвардиячилар ўқи ўтмаган, ўн мартача ажалдан омон қолган афсонавий бошни «одил со-

вет қонунлари» осонгина танидан жудо қилишини, уни Москванинг аллақайси кунжига жанозасиз кўмиб юборишларини пайқаганмикан?.. Шундай дақиқаларда алам ва изтироб ила эл ардоғидаги Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф (1954–2001) нинг ушбу мисраларини пичирлаганингни сезмайсан киши:

*Сизни қийнаган ким, Сизни сотган ким,
Сизни отганлар ким – билмайди ҳеч ким.
Сиз кетган тарафдан келмайди ҳеч ким,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?..*

*Юракка санчилиб азёр отган ўқ,
Ётарсиз ерга ҳам озорингиз йўқ.
Йўқлаб борай десак мазорингиз йўқ,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?..*

*(Муҳаммад Юсуф. Ишқ кемаси (Шеърлар).
– Тошкент, 1991. 190-бет).*

Файзулла Хўжаев инқилобчи ва давлат арбоби бўлмаганида ҳам машҳур тарихчи, кучли иқтисодчи ёки қалами ўткир журналист бўлиши мумкин эди. Унда олимлик иқтидори инқилобчининг курашларга бой фаолияти билан уйғунлашиб кетган эди. Шу ўринда машҳур рус ёзувчиси Галина Серебрякованинг сургунда Файзулла Хўжаевнинг қизи Вилоят Хўжаевага айтган сўзлари юқоридаги фикримизни янада тўлдиради: «*От-ангиз баҳоси йўқ одам эди. Таъбир жоиз бўлса, мен Файзуллани Фридрих Энгельс билан қийёслашим мумкин. Менга Ўрта Осиё халқлари тарихи, айниқса, кўҳна Самарқанду Бухоро ҳақида илк бор маълумот берган инсон Файзулла Хўжаев бўлади. У менга ўрта аср жаҳонгири Амир Темурнинг юришлари тўғрисида соатлаб эринмай, зўр завқ-шавқ билан гапириб берар эди*» (М. Ҳасанов. Файзулла Хўжаев. Т.: «Ўзбекистон», 1990. 185, 200-бетлар).

Файзулла Хўжаев Ўрта Осиё жумҳурияларидан чиққан бириинчи армия генерали – командарм (армия кўмондони) бўлганлиги, 13 йил давомида Ўзбекистон ССР ҳукуматига раҳбарлик қилганлиги, ўн йилдан ошиқ СССР Марказий Ижроия Комитетининг олти раисидан бири бўлиб турганлиги,

моҳир дипломат ва истеъдодли тарихнавис эканлиги ҳақида биз ушбу рисолада сўз юритмадик. Файзулла Хўжаев камданкам давлат арбобларигагина насиб бўладиган бахтга – халқнинг чинакам меҳр-муҳаббати ва эъзозига сазовор бўлган сиймодир. Тириклигидаёқ унинг номи сўнмас шон-шухрат қозонган, афсонавий даражада машҳур эди.

Файзулла Хўжаев йирик савдогар оиласида дунёга келганини, унинг отаси Бухоро амирлигидаги энг бадавлат киши бўлганлигини кўпчилик яхши билади. Архив ҳужжатлари бўйича (*Ўзбекистон МДА, 46-фонд, 1-руйхат, 122-иш, 2-варақ*) фикр юритсак, Ф. Хўжаев Бухорода амирлик тузуми ағдариб ташлашганидан кейин отасидан қолган барча бойликларни – 25 пуд қуйма тилла, 4,8 миллион тилла танга (1913 йил пул ҳисоби билан), 5 пудга яқин кумуш танга, 7 миллион олтин сўм атрофидаги кредит қоғозлари ва бошқа бойликларни Шўролар ҳукумати ихтиёрига топширган. Бу фақат Файзуллага тегишли ога мерос бойликлар. 1920 йил сентябрда эса Бухородан дунёдаги энг бой хазина ҳисобланмиш Бухоро амири хазинасидаги тилла ва бошқа қимматбаҳо буюмлар ортилган икки эшелон юк Москвага олиб кетилган эди. Бухородан талаб кетилган бу ва бошқа бойликлар ҳақидаги ҳақиқатни айтиш фурсати энди келди-ю, лекин қанча тапирган билан бу бойликлар барибир Ўзбекистонга қайтариб берилмайди-да...

Хуллас, инқилоб учун нафақат ўз мол-мулкани, балки бутун онгли фаолиятини бағишлаган Ф. Хўжаев жонини ҳам инқилоб жаноби олийларига бахшида этди. Мўъжиза юз бериб вақт машинасига ўхшаган қурилма ихтиро қилинса-ю, биз яқин ўтмишимизга – 1937–1938 йилларга қайта олсак, Москвадаги НКВД қамокхоналарининг зах ва совуқ ертўлаларида тутқунликда ётган бу инсон изгиробларини, ўлим олдида унинг қалбидан кечган туғёнларию кечинмаларини бир қадар тушунган бўлармидик?! Улуғ гоялар номи билан алданган инсоннинг бутун фожиасини, ўзбек халқи фарзандларининг шўр қисматини, ўша улкан қиргиннинг таърифга сизмас важоҳатию уқубатларини салгила ҳис этган бўлармидик?! Булар аламли ўйлар, армонли туйғулар, ёш юрак изгиробларидир. Агар инсон руҳининг абадийлиги рост бўлса, жисмидан мосуво қилинган

бу руҳ балки чоракам бир асрдан ошқ пайт чирқиллаб, ўз соҳибини излаб юргандир...

Эл ардоғидаги назаркарда инсон ва миннатдор авлодлар эҳтироми

Файзулла Хўжаев ўзининг бугун онгли ҳаётини ўзбек халқи ва Ўзбекистон тараққиётига бағишлади. Миннатдор авлодлар хотирасида у ўзбек халқининг шонли фарзанди сифатида мангу муҳрланиб қолган.

Файзулла Хўжаев ҳақида замондошлари бўлган жуда кўп машҳур инсонлар ўз фикр-мулоҳазаларини келтириб ўтишган. Биз куйида ана шундай эътирофлардан фақат иккитасини келтириб ўтмоқчимиз.

Машҳур рус ёзувчиси Галина Серебрякова XX аср 20-йилларида «Известия» газетасининг Ўзбекистондаги мухбири бўлган. У Файзулла Хўжаевнинг нотиклик санъати тўғрисида куйидагича ёзиб қолдирган:

«Биз Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг котиби Акмал Икромовнинг уйида учрашдик. Файзулла Хўжаевни ҳамма ерда жумҳуриятнинг энг ақлли ва ҳаққоний кишиси дейишар эди... Унинг довлорақлиги, ажойиб дипломатик қобилияти, яхшигина маълумот эгаси эканлиги тўғрисида кўп эшитган эдим. Файзулла Хўжаев наст буйли, қотмадан келган ва ўсмирларга ўхшаш озгин экан. Осиёликларга хос чуқур кўзли ҳамда узун киприкли Файзулланинг хўшбичим юзини бир вақтлар у озриган пендинка касали қолдирган чандиқ бироз бузиб турарди. А. Икромов одимлар орасида қанчалик серган, ҳазилқан, қувноқ бўлса, Файзулла шунчалик камган ва тўғрироғи гамгин бўларди. У суҳбатдошини гўё ўзи билан таққослаётгандек унга жиддий тикилиб қарарди.

Бир катта сайловолди йиғилишида ўзбек давлат раҳбарларининг нутқларини эшитганман... Бу сафар А. Икромов кескин совуққонлиги билан, Файзулла Хўжаев бўлса ўз овозининг, кўл ҳаракатлари ва сўзларининг фавқулодда жўшқинлиги билан мени ҳайратда қолдиришди. Файзулла Хўжаевнинг нутқи йиғилишдагиларга ниҳоятда жозибали таъсир этиб, улар ҳиссини тўлқинлантириб юборди. Тўпланганлар турли ҳайқириқлар би-

лан жавоб берар, ўтирган ўринларидин туриб кетар, маъқуллаб қўлларини силтар эдилар. Файзулла Хўжаев минбарда менга нуроний ва жуда ҳам чиройли бўлиб кўринди. Мен кишиларнинг ижод жараёнида, ҳаракат пайтида қанчалик улузвор бўлиб кетишларини кўп кўрганман... Файзуллада ўз гоёси учун ҳақиқий курашчининг хусусияти бор эди». (Қаранг: Г. Серебрякова. Люди великого дела // «Литературная Россия», 24 марта 1967 г.)

Машҳур геолог олим академик А.С. Уклонский адабиётшунос олим ва адиб Мажид Ҳасановга 1967 йил 2 майда Файзулла Хўжаев ҳақида қуйидаги фикрларни айтган экан:

«Файзулла Хўжаев ноёб талантин эгаси эди. У том маънодаги Европа маданиятини эгаллаган зиёли, меҳнаткаш халқнинг ҳурматиغا сазовор бўлган, ўз халқи, она-Ватани учун фидойи инсон эди. Бундай буюк истеъдод эгалари ҳар бир халқ тарихида юз, икки юз йиллар ичида бир келиб кетиши мумкин. Жумҳуриятнинг тўнғич ГЭСи – Бўзсув қурилиши (1923–1926) муносабати билан менга Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаев билан бир неча марта учрашиш ва суҳбатлашишга тўғри келди...»

Файзулла Хўжаев ҳақидаги эъгирофлар Ғарбу Шарқда бугунги кунда ҳам такрор-такрор айтилмоқда. Индиана университети (АҚШ) политология бўлимининг битирувчиси Д. Рожер 1991 йилда «Файзулла Хўжаев: Бухоро ва Совет Ўзбекистонида миллий коммунизм» мавзuida диссертация ёзган. Гарвард университети (АҚШ) профессори, таниқли политолог Дональд Карлайл Файзулла Хўжаев шахсиятига юқори баҳо бериб, унинг ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги ўрнини қуйидагича кўрсатган: «Файзулла Хўжаев – Ўзбекистоннинг айнан шу навқирон Бош вазирини ўз мамлакатини порлоқ келажакка режаларининг, бугунги кунда Президент И. Каримов зўр қатъият ва ирода билан рўёбга чиқараётган режаларининг яратувчиси эди» (Қаранг: А. Левитин ва Д.С. Карлайл. Ислом Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 39-бет).

Файзулла Хўжаев совет режими томонидан 1938 йили Москвада отиб ташлангач, қарийб 30 йил давомида унинг номини тилга олиш ва у ҳақда ҳатто гапириш қатғиқ тақиқланди. 1965 йил 6 мартда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси Файзулла Хўжаевни айбсиз деб тоғди ва оқлади. Ўзбекистон ҳукумати 1967

йил 28 февралда Файзулла Хўжаев хотирасини абадийлаштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Ушбу қарорга биноан 1970–1973 йилларда рус тилида, 1976–1980 йилларда ўзбек тилида Файзулла Хўжаевнинг уч жилдлик «Танланган асарлар» китоби нашр қилинди. Тарихчи Ч. Тиллаев Файзулла Хўжаевнинг партия ва давлат арбоби сифатидаги фаолияти ёритилган номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди (1972). Ҳуқуқшунос олим О. Эшонов ўзбек ва рус тилларида «Файзулла Хўжаев» рисоласини чоп эттирди (1972–1973).

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолиятиги ўрганишда янги босқич бошланди. 1996 йили Ўзбекистонда Ф. Хўжаевнинг 100 йиллик юбилеи нишонланди. Тошкентда бу санага бағишланган илмий анжуман ўтказилди. Файзулла Хўжаев асарлари ва у ҳақидаги тадқиқотлар нашр этилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори билан 2011 йилда Файзулла Хўжаев таваллудининг 115 йиллигига бағишлаб «Қатағон қурбонлари хотираси» музейи (Тошкент шаҳри)да илмий-назарий конференция ўтказилади.

Тарихчи Н. Маҳкамова (1995) ва ҳуқуқшунос Н. Азизов (1996) Файзулла Хўжаев фаолияти ҳақида номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилишди. Айни пайтда Навоий Давлат педагогика институтининг ўқитувчиси У. Ҳайитов «Файзулла Хўжаевнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва унинг Ўзбекистондаги сиёсий жараёнларда тутган ўрни» мавзусидаги номзодлик диссертацияси устида илмий изланишлар олиб бормоқда (2010 йилдан).

Пўлкан шоирнинг «Файзулла» достони, Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жинкўчалари» қиссаси, Комил Яшнинг «Инқилоб тонги (Бухоро)» драмаси, Нусратилла Наимовнинг «Мен ятални истайман» роман-хроникаси, Муҳаммад Юсуфнинг «Файзулла Хўжаев марсияси» ва бошқа асарлар Ф. Хўжаев фаолиятига бағишланган. Мажид Ҳасанов ва Шароф Бошбеков 1986 йили «Файзулла Хўжаев» киносценарийсини ёзган.

Файзулла Хўжаевнинг хотираси мамлакатимизда абадийлаштирилган. Бухоро давлат университети, Бухоро шаҳридаги маданият коллежи, Бухоро шаҳридаги кўча, Самарқанд қишлоқ хўжалик институти, Тошкентдаги метро бекати ва кўча, республикамиздаги кўнлаб кўчалар, мактаб ва маҳаллалар Файзул-

ла Хўжаев номи билан аталади. Бухорода унинг ҳайкали ва уй-музейи мавжуд.

Файзулла Хўжаев 1922 йили БХСРнинг Қизил юлдуз (I даражали) ордени билан мукофотланган эди.

Файзулла Хўжаев таваллудига ушбу 2011 йилда 115 йил ҳам тўлди. Юз ўн беш йил оқсоч тәрих учун нима деган гап?! У бир киприк қоққунчалик фурсат, холос. Орадан асрлар, минг йиллар бир-бирини қувалаб ўтади. Файзулла Хўжаев ҳамма замонлар учун ҳам эл ардоғидаги бир суюкли инсон сифатида унинг хотирасида мангу яшайверади. Зеро биз Файзулла Хўжаев яшаган даврдан қанчалик узоқлапсак, унинг муўтабар сиймоси бизга шу қадар ёрқинроқ кўринади. Лабларим эса шу лаҳзаларда Туркистоннинг буюк эркесвар шоири оташнафас Чўлпоннинг сатрларини аста пичирлайди:

*Ёлғиз, бир ўчиб, ... бир сўниш бордир,
Бир ўчиб, сўниб... яна ёниш бор...*

1991 йил февраль; 1996 йил май; 2008 йил сентябрь.

P.S. Файзулла Хўжаев ҳақида ёзилган тарихий эссе (рисола)ни нашрга тайёрлаш жараёнида муаллиф унинг Тошкент шаҳрида яшовчи невараси Рудольф (Асад) Викторович Бархет (1940 йилда Шарқий Қозогистон вилояти маркази Усть-Каменогорск шаҳрида туғилган) билан учрашди. Ҳозирги пайтда у 71 ёшда бўлиб, Тошкентнинг Юнусобод мавзесида истиқомат қилади. P.B. Бархет хонадонида 2011 йил 2 мартда бўлган мулоқотда муаллиф Вилоят Хўжаеванинг катта ўғлидан онаси ва Файзулла Хўжаев хонадони азолари тўғрисида муҳим маълумотлар олди. Бу маълумотлардан Файзулла Хўжаев шажарасини тузишда фойдаланилди.

Муҳаммад Юсуф

ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ МАРСИЯСИ

(Достондан парча)

Қадим Бухорога лайлақлар келди,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?
Ривоятлар келди, эртаклар келди,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?

Биз-ку эртакни ҳам сургаймиз кўзга,
Муштоқмиз хабарга, муштоқмиз сўзга,
Ҳаммадан ҳам кўнроқ муштоқмиз сизга,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?

Бобоюрт боғлари сиздан хотира,
Чақнар чироқлари сиздан хотира,
Кўзёш булоқлари сиздан хотира,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?

Кўймадик жойига эъзозингизни,
Айтмай кетдингиз-ку дил розингизни,
Тинглаб юрармизу овозингизни,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?

Йиғлар Самарқандга сирдош Бухоро,
Минорада ухлар қуёш Бухоро,
Ибн Синолари талош Бухоро,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?

Тупроқнинг инсонга тортиқлари кўп,
Тортигидан жонга оғриқлари кўп,
Гуллаган воҳанинг нотиқлари кўп,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?..

Қадим Бухорога лайлақлар келди,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?
Ривоятлар келди, эртаклар келди,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?!

1988 йил

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – М.: СССР халқлари марказий давлат нашриёти, 1926.
2. Алимова Д. Файзулла Хўжаев ва жадидчилик // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996 йил 7 июнь.
3. Алимова Д. Файзулла Хўжаев: икки ўт орасидаги ҳаёт // «Фан ва турмуш», 1996. №5. – Б. 10–13.
4. Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьбы за независимость. – Т.: Узбекистан, 2000.
5. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Форсийдан А. Ирисов таржимаси. – Т.: Фан, 1991.
6. Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўдинганни бўри ер (Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар). Бошқирд тилидан Ш. Турдиев таржимаси. – Т.: Адолат, 1997.
7. Баҳоев М. Файзулла Хўжаев – журналист ва публицист. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
8. Ваҳобов М.Ғ. Файзулла Хўжаев // Мангу барҳаёт сиймолар. – Т.: Ўзбекистон, 1968. – Б. 385–409.
9. Вышинский А.Я. Судебные речи. – М.: Юридическое издательство, 1948.
10. Генис В. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году // «Вопросы истории», 1993. №7. С. 39–53.
11. Генис В. «С Бухарой надо кончать...» К истории бутафорских революций. Документальная хроника. – М.: МНПИ, 2001.
12. Давлатова М. Кафтдаги бахт... // «Саодат», 1992. №3–4. – Б. 22–23.
13. Иноятов С., Алауов А. Бухарский дом просвещения в Москве. – Навои, 1996.
14. Левитин А. ва Карлайл Д.С. Ислом Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
15. Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Хотираларимдан (Жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи С. Холбоев. – Т.: Шарқ, 2001.

16. *Мухаммад Юсуф*. Ишқ кемаси (Шеърлар). – Т.: Гафур Фулом номидаги нашриёт-мағбаа бирланмаси, 1991.
17. *Мухаммад Юсуф*. Сайланма (Шеърлар, дoston). – Т.: Шарқ, 2001.
18. *Наимов Н.* Мен яшашни истайман! (Роман-хроника). – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 1994.
19. *Ражабов Қ.* Ўчиб, сўниб... яна ёниш бор... ёхуд Файзулла Хўжаев ҳақида марсия // «Тошкент университети», 1994 йил 11 январь.
20. *Ражабов Қ.* Орзу ва армон // «Ватан», 1996 йил 4–11 июль.
21. *Ражабов Қ.* Ўчиб, сўниб... яна ёниш бор... // «Жамият ва бошқарув», 1997, №2. – Б. 37–41.
22. *Ражабов Қ.* Файзулла Хўжаев ва миллий истиқлол ҳаракати // Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. Масъул муҳаррир Д.А. Алимова. – Т.: Фан, 1997.
23. *Ражабов Қ.* Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917–1935 йиллар). – Т.: Ўзбекистон, 2000.
24. *Ражабов Қ.* Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920–1924 йиллар). – Т.: Маънавият, 2000.
25. *Ражабов Қ.* Хўжаев Файзулла // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд. – Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2005. – Б. 530–531.
26. *Раджабов К.К.* Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918–1924 гг.). Автореферат дисс... докт. ист. наук. – Т.: 2005.
27. *Сафаров Г.* Колониальная революция (Опыт Туркестана). – М.: Госиздат, 1921.
28. *Содиқов Й.* Файзулла Хўжаев – атоқли давлат арбоби. – Т.: Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти, 1969.
29. Туркестан в начале XI века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я. Раджапова. – Т.: Шарқ, 2000.
30. Унутилмас сиймолар. Жадидчилик ҳаракатининг намояндalари (китоб-альбом). Матн муаллифлари: С.С. Аъзамхўжаев, Д.А. Алимова. – Т.: Академия, 1997.
31. *Файзулла Хўжа.* Берлин мактублари // «Бухоро ахбори», 1922 йил 19 ноябрь.
32. *Файзулла Ходжаев.* Избранные труды. В трёх томах. Т. I–III. – Т.: Фан, 1970–1973.
33. *Файзулла Хўжаев.* Танланган асарлар. Уч томлик. Т. I–III. – Т.: Фан, 1976–1980.

34. Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар (Қайта нашри). – Т.: Фан, 1997.
35. Файзулла Хўжаев (китоб-альбом). Тузувчи Н. Содиқова. – Т.: Фан, 1977.
36. Файзулла Ходжаев. 100 лет. – Навои, 1996.
37. Fayzulla Hojayev. Buxara inqilobining tarixidan materiallar. – Tashkent – Semerkend: O'znesr, 1930.
38. Файзулла Ходжаев. Джадиды // Политическая жизнь мусульман до Февральской революции. – Оксфорд, 1987. – С. 109–117.
39. Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре. – Т.: Узгиз, 1926.
40. Ходжаев Ф. Басмачество // БСЭ. Т. 5. – М.: Советская энциклопедия, 1927. – С. 35–38.
41. Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания в Средней Азии. – Т.: Узбекгосиздат, 1932.
42. Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтин хазиnasi (тарихи, тақдири, таҳлили). – Т.: Фан, 2008.
43. Чўлпон. Гўзал Туркистон (Шеърлар). Нашрга тайёрловчи Б. Дўстқораев. – Т.: Маънавият, 1997.
44. Эшонев О.Э. Файзулла Хўжаев (Ҳаёти ва фаолияти ҳақида очерк). – Т.: Ўзбекистон, 1973.
45. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). 10-синф ўқувчилари учун дарслик. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Т.: Шарқ, 2000.
46. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М. Жўраев. – Т.: Шарқ, 2000.
47. Ҷринова Н. [Ҳасанова Н.] Файзулла Хўжаев асарларида Бухоро Шўро жумҳурияти ва Бухоро Коммунистик фирқаси тарихининг ёритилиши (Диплом иши). – Т., 1991.
48. Қор қўйнида лолалар (Қагагон этилган аёллар ҳақида очерклар). Масъул муҳаррир Б. Шарипов. – Т.: Академия, 2001.
49. Ҳасанов М. Садриддин Айний ва Файзулла Хўжаев. – Т.: Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг Бирлашган нашриёти, 1968.
50. Ҳасанов М. Файзулла Хўжаев. – Т.: Ўзбекистон, 1990.

Мундарижа

Сўзбоши.....	3
Таваллуд санаси ва ёшлиги.....	4
Ҳи етти ёшли йўлбошчи.....	6
Ёш бухороликлар сардори.....	7
Файзулла Хўжаев – БХСР ҳукумати раиси.....	13
Кучли сиёсатчи ва моҳир дипломат.....	16
Файзулла Хўжаев ва истиқлолчилик ҳаракати.....	19
Файзулла Хўжаев шажараси.....	24
«Миллий Иттиҳод» ташкилотининг гоявий раҳнамоси.....	30
Файзулла Хўжаевнинг «олтин» боши.....	34
Эл ардоғидаги назаркарда инсон ва миннатдор авлодлар эҳтироми.....	39
Мухаммад Юсуф. Файзулла Хўжаев марсияси.....	43
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати.....	44

Қаҳрамон Кенжаевич Ражабов,
тарих фанлари доктори

ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ

(тарихий эссе)

ўзбек тилида

Мухаррир В. Умиров
Техник муҳаррир У. Хамутов
Компьютерда матн терувчи С. Ражабова
Мусахҳиҳ Н. Сайдахмедова
Дизайнер Г. Насридинова
Компьютерда саҳифаловчи С. Сайдахмедов

«ABU MATBUOT-KONSALT» нашриёти.
100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 16-А уй.
Телефон: (+99871) 241-0169
Факс: (+99871) 241-0173

e-mail: abu_mc@uzconsult.org
abu.matbuot-consult@yandex.ru

Нашр. лиц. А1 № 090, 16.07.2007. Босишга 17.03.2011 йилда рухсат этилди.
Бичими 60×84 1/2. Шартли босма тобоғи 2,79. Нашр тобоғи 3,00.
Адади 2000. Буюртма №11-014.
Баҳоси шартнома асосида.

«ABU MATBUOT-KONSALT» МЧЖ
матбаа бўлимида босилди.

29785

“ТАРИХ ВА ТАҚДИР”

рукнида чоп этилаётган рисодалар:

1. АМИР ТЕМУР	16. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
2. АЛП ЭР ТЎНГА (АФРОСИЁБ)	17. НАЖМИДДИН КУБРО
3. ТУН ЯБГУ-ХОҶОН	18. БАҲОУДДИН НАҚШБАНД
4. ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ	19. АЛИШЕР НАВОИЙ
5. УЛУҒБЕК	20. МАХДУМИ АЪЗАМ
6. БОБУР	21. МАШРАБ
7. МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН	22. МУҚАННА
8. УБАЙДУЛЛАХОН	23. КАТТА ЭРГАШ
9. АБДУЛЛАХОН II	24. МАДАМИНБЕК
10. НАСУРЛЛОҶОН	25. ШЕРМУҲАММАДБЕК
11. ШОҶМУРОД	26. ЖУНАИДХОН
12. АМИР ОЛИМХОН	27. ИБРОҶИМБЕК
13. УСМОН ХЎЖА	28. МУЛЛА АБДУЛҚАҶҶОР
14. ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ	29. ҶАМРО ПОЛВОН
15. АБУ АЛИ ИБН СИНО	30. ПЎЛАТ СОЛИЕВ

“ABU MATBUOT-KONSALT”

ISBN 978-9943-336-55-1

9 789943 336551